

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

DÜNYA ADGÖZƏL qızı BABAZADƏ

“NAĞİL MİFDƏN YARANAN SİTUATİV MODEL KİMİ”

İxtisasın kodu və adı: HSM-060201-Müqayisəli dilçilik

İxtisaslaşma: Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

f.f.d. Qəmbərova Afaq Həsən qızı

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3- 5
I FƏSİL. MİF DÜNYANI DƏRK ETMƏK VASİTƏSİ KİMİ	6-29
1.1.Mif- xalqların etnik təcrübəsinin təzahürü kimi	13-19
1.2.Mifolegem. Od və su mifolegemi.....	19-29
II FƏSİL. NAĞILLAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	30- 52
2.1. Nağıllarda universalizm.....	42-47
2.2.Nağıllar-etnik təcrübənin tərkib hissəsi.....	48-52
NƏTİCƏ.....	53-54
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	55-65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: “Nağıl mifdən yaranan situativ model kimi” başlığı altında olan dissertasiya mövzumuz müasir dövrdə olduqca aktual mövzulardandır. Mövzunun aktuallığına diqqət yetirmək üçün əvvəlcə mif və nağıl anlayışlarına, onlar arasında olan əlaqəyə nəzər salmaq lazımdır. Ulu əcdadın dünyagörüşünü özündə əks etdirən mifologiya müasir insanların da həyatına təsir edir. Məşhur mifoloqlar mifologiyani insanların dünyanı dərk etmə vasitəsi kimi qəbul edirlər. Bizim əcdadlarımızın dünyanı necə dərk etməsi, onların həyat təcrübəsi miflər vasitəsi ilə dövrümüzə gəlib çatmışdır. Lakin bu təcrübə birbaşa miflə ötürülməmiş, onun transformasiyaları vasitəsi ilə olmuşdur. Mif olduğu kimi dövrümüzə gəlib çatmasa da onu folklor nümunələrində bərpa etmək mümkündür. Mif daha çox əfsanə, rəvayət, dastan, nağıl kimi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə keçid etmişdir. Miflərdə olan mövzular, motivlər daha çox nağıllarda əks olunur. Nağıllar isə özlüyündə dünyanın dil mənzərəsini əks etdirir. Dünyanın dil mənzərəsi anlayışı koqnitiv linqvistikanın əsas anlayışlarından biridir. Koqnitiv linqvistika dövrümüzə olduqca əhəmiyyətli sahələrdəndir. Burada insanın koqnisiyası, hər hansı bir məfhumun insan koqnisiyasında tutduğu yer, əşyaların mənası, anlamı və s. məsələlər araşdırılır. Məsələn, od mifologiyasına nəzər salsaq görərik ki, hər bir xalqın dünyagörüşündə fərqli mənalara ifadə edir. Azərbaycan xalqının mental düşüncəsində od xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu hal Atəspərəstliklə bağlı haldır. Dilçilikdə mifologiya və koqnitiv linqvistikanın əsas anlayışlarından olan konsept anlayışları bəzi alimlər tərəfindən eyniləşdirilir. Belə bir çox nüanslar mifologiyaya və dilçiliyə bir-birinə yaxınlaşdırılır. Dissertasiya işimizdə mifologiyaya və folklor koqnitiv linqvistika prizmasından bir-biri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır, bu isə dilimizdə mövcud olan bənzətmələrin, məcazların hansı səbəbdən yarandığını, hansı mənbədən qaynaqlandığını aşkarlayır. Buna görə də mövzumuzun aktuallığı təşkil etdiyini əminliklə deyə bilərik.

Tədqiqatın obyektı: Təqdim olunan elmi işin obyektı şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim və geniş yayılmış növü olan nağıllar və onların kökündə duran,

dünyanı dərk forması, etnik təcrübənin əsası olan miflərdir. Tədqiqat işimizin araşdırılmasında həm milli, həm də dünya xalqlarının nağıllarından , ümumdünya miflərinin mətninə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmetini milli nağıllar və onlarda əks olunan etnik situasiyalar, nağılların milli qəhrəmaları, universal obrazların etnik mədəniyyətində təzahürüdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Mifoloqların miflərin dünyanı dərk etmə forması olması ideyasını əsas tutaraq, nağılların etnik təcrübəni özündə əks etdirməsini aşkar etmək, mifologiyada olan universal konseptlərin – mifologemlərin araşdırılması, miflərin nağıla keçidi, nağıllarda mifoloji universalilərin etnik ahəng daşmasını və bununla da dünya xalqlarının dillərində fərqli dil mənzərəsinin səbəblərini göstərməkdir. Mifdən nağıla yönələn mətnlərinin araşdırılması, nağıl mətnlərində mifoloji motivlərin üzə çıxarılması, nağıllarda etnik təcrübənin izlərinin sürülməsi və s. xüsusiyyətlərin araşdırılması dissertasiyanın qarşıya qoyduğu vəzifələr sırasındadır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti: Tədqiqat işində ingilis, rus, türk və yerli alimlərin məqalələri, müxtəlif tədqiqatçıların nağıllar və miflər haqqında araşdırmaları, söylədiyi fikirlər elmi işin nəzəri əsası hesab oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Elmi iş koqnitiv dilçilik prizmasından mifologiya və nağılların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi elmi mənbə kimi maraq doğurur. Nağıl mətnlərinin araşdırılıb təhlil edilməsi, orada olan mifoloji motivlərin üzə çıxarılması, bu motivlərin dünyanın dil mənzərəsi, konsept və s. ilə əlaqələndirilməsi, onların müasir və fərqli aspektlərdən tədqiq edilməsi dissertasiyada öz əksini tapmışdır. Dünya xalqlarının nağıllarında olan fərqliliklərinin araşdırılmasında dissertasiya işi elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyadan eyni mövzulu məqalələrin hazırlanmasında, mühazirə və seminarlarda, kurs işlərində mənbə kimi istifadə etmək olar.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəlar:

1. Miflər haqqında ümumi məlumat, miflərin dünyanı dərk etmək vasitəsi olmağı;
2. Mifin etnik təcrübəni özündə əks etdirməsi;

3. Nağıllar və onların xüsusiyyətləri;

5.Etnik təcrübənin nağıllara əks olunması;

4.Nağılların sujetində, dil-üslub xüsusiyyətində olan universalilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Koqnitivistika son dövrlərin ən əhəmiyyətli elmi yeniliyidir. Koqnitiv dilçilik bu sahədə olan tədqiqatların arasında olduqca geniş miqyasa sahib olsa da, hələ öyrənilməmiş, araşdırılmamış bir çox istiqamətlər vardır. Mifologiyadan nağıla aparan amillər, onların koqnitiv linqvistika prizmasından müqayisəli şəkildə araşdırılması dissertasiyanın elmi yeniliyi hesab olunur.

Dissertasiya işinin aprobasiyası: Mövzu ADU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasında nağıllarla miflərin əlaqəsi istiqamətinə uyğun olaraq yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 1 elmi məqalə yazılmışdır.

Tədqiqatın strukturu: Dissertasiya işi giriş,iki fəsil,nəticə və elmi işin tədqiqi zamanı istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

1. FƏSİL. MİF-DÜNYANI DƏRK ETMƏK VASİTƏSİ

Müxtəlif tədqiqatçılar mifologiya, mif haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparmışdır. Bu araşdırmalar hələ də davam etsə də mifologiyanın qaranlıq qalan tərəfləri vardır. Mif-yunan mənşəli mifos sözündən yaranmışdır, əfsanə, nağıl, dastan, rəvayət və s. mənalarında işlənir. Metelinski mif anlayışına belə tərif vermişdir: “Mif allahlara, ruhlara, ilahiləşən, ya da mənşəyi ilə allahlara bağlanan qəhrəmanlara, zamanın başlanğıcında dünyanın özünün, eləcə də təbiət və mədəniyyət elementlərinin yaranmasında birbaşa, ya da dolayı yolla iştirak edən, nəsil, tayfa törədən ilk insanlara aid əhvalatlar kimi anlaşılır.[92]

Ramazan Qafarlının qənaətinə görə, mif-xalq fantaziyasına məxsus bütün yaradıcılıq proseslərinin bünövrə daşlarıdır, müxtəlif vasitələrlə ərsəyə gətirilən (söz, rəqs, musiqi, tamaşa və s.) ibtidai obrazlar sistemidir, dünyanı dərk etməyin ən ilkin vasitəsidir, sinkretik təsviretmə üsuludur.[44]

Mifologiya isə mifləri bütün cəhətləri ilə araşdıran və tədqiq edən, başqa mədəniyyətlərin mifləri ilə müqayisələr aparan və özünəməxsus üsulları olan elm sahəsinin adıdır. Burada dünyanın yaranması, insanların və digər canlıların varlığına dair cəmiyyətin inam və düşüncələri və s. kimi məsələlər öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, miflərin əsasını insanın özünü, təbiəti, təbiət hadisələrini, dünyanı, hətta kosmoqonik element və hadisələri dərk etmək və şərh etmək üçün yaratdığı hekayələr təşkil edir. Bu hekayələr isə insanların özlərini və yaşadıkları kainatdakı, demək olar ki, hər şeyi başa düşmək üçün verdiyi "niyə?" və "necə?" suallarına cavab verir.

Mif qədim insanların təsəllisi, gələcəyə ümidi, yaşamaq, yaratmaq amalı idi. Məhz min cür fəlakətlərlə üz bəüz qalanda, sərt üzlü təbiətin özünə belə təsir etmək, onu dəyişdirmək qüdrətinə malik olduqlarını miflərlə dərk etmişdilər, cəsarət, güc tapıb öhdələrinə düşən missiyaları tarix boyu, mərhələ-mərhələ, səbrlə yerinə yetirməyə can atmışlar. Şüurlu həyatın başlanğıcında həyat-ölüm dilemması qarşısında qalanda belə miflərin yardımına güvənmişlər. Kortəbii şəkildə təfəkkürdə

yaranan miflər-fövqəltəbii və fantastik obrazlar olmasaydı, ulu əcdad ilkin məskənlərindən, sığındıqları mağaralardan çıxıb, çox uzağa gedə bilməzdi, toplumun ayaqları dəyməyən yerlərin sirləri açılmazdı, başqa insan dəstələri ilə ünsiyyət və əlaqə olmazdı, şüür inkişaf etməzdi. Bir sözlə, miflər yaranmasaydı insanlar dünyanın ən güclü varlıqlarına çevrilməzdilər.[44]

Qədim insanlar qarşılaşdıqları xəstəlik, təbii fəlakət, ölüm və s. qarşısında aciz qaldıqda onu dərk etməyə çalışmışdır. Eyni zamanda həmin bu hadisələri canlandıraraq onlara qurban vermək və s. qarşılığında özünü həmin bu hadisələrdən qoruya biləcəyini düşünmüşdür.

Ramazan Qafarlı miflərin funksiyası haqqında belə qeyd edir: “Bəşər övladının ulu əcdadı miflərin yardımını ilə tək-cə ibtidai, primitiv dini görüşlərini əks etdirməyə çalışmamış, həm də dünyada baş verən hadisələri, ətraf mühitdə gördüklərini necə qavradığını gələcək nəsillərin yaddaşına ötürmək, kosmik cisimlərin, yer varlıqlarının yaranma, təbiət hadisələrinin başvermə səbəblərini anlamaq, həyat tərzini yaxşılaşdırmaq, yerinə yetirdiyi işlərin (ovun, əkin-biçinin, tikib-toxumanın, silah qayırmanın və s.) səmərəsini artırmaq, əlaqə və münasibətlərini düzgün qurmaq istəmişdir.[45]

Mifologiya müxtəlif mifoloqlar tərəfindən araşdırılmışdır. Ümumiyyətlə mifologiyanın araşdırılması, tədqiqi çətin prosesdir. Lakin miflər öz ilkin rüşeymlərini folklorda qoruyub-saxladığına görə mifləri araşdırarkən nağıl, dastan, əfsanə, rəvayət və s. kimi folklor mətnlərinə müraciət etmək miflərin tədqiqini bir qədər asanlaşdırır. “Dünyanın bütövlükdə mifoloji dərk mifoloji strukturları vəhdətdə götürüb araşdırmaqla mümkündür. Ona görə ki, mif kateqoriyaları bir bədənin ayrı-ayrı orqanlarını xatırladır. Orqanlar ayrılıqda heç nəyə qadir deyil, ət və sümük yığınağıdır, bir-birinə bağlanıb bədənə çevriləndə ruhun daşıyıcısına çevrilir, hərəkət edir, düşünür, görür, qurub-yaradır.”[42]

Azərbaycan, türk mifologiyası da bütöv sistemin təsirindən kənarda qalmamışdır. Belə ki, qaranlıq-işıqlı dünya, div, ağ qoç-qara qoç, əjdaha və s. kimi

atəşpərəstliyə aid olan obrazlar Midiya-İran mərhələsində yaşayan xalqların, etnosların məhsuludur. Azərbaycan mifologiyasına keçən əzrayıl, cin, şeytan kimi obrazlar isə İslam dini və Ərəb xalqlarından bizə ötürülmüşdür.

Demək olar ki, miflərin əksəriyyətində baş verən hadisələr 3 hissədən ibarət olur:

1. Başlanğıc, yaxud varlıqların yaranışı (səbəb)
2. Əsas fəaliyyət dövrü (onların bir-biri ilə əlaqə və münasibətlərindən mahiyyət üzə çıxır)
3. Sonluq (nəticə)

Başqa sözlə, səbəblə başlayır, fəaliyyətlə mahiyyət ortaya çıxır, məhv olmaqla sona yetir.[42]

Tədqiqat apararkən alimlər mifləri müxtəlif cür təsnif etmişdir. E.M. Meletinski və başqa tədqiqatçıların apardıqları araşdırmalar zamanı miflər mövzularına görə müxtəlif cür təsnif olunsa da, lakin onlar arasında kəskin ziddiyyət yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar miflərin 10 və daha çox kateqoriya altında təsnif etsə də bu mifoloji mətnlərin araşdırılmasını çətinləşdirməkdən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycanda da miflərin təsnifinə M. Seyidov, A.Acalov, A. Şükürov və s. kimi tədqiqatçıların yaradıcılığında rast gəlirik.

Çünki mahiyyət etibarlı ilə müxtəlif təsnifat formaları olsa da demək olar ki, sonda eyni nəticəyə gəlinir. Miflər adətən aşağıdakı formada təsnif olunur:

1. Etioloji və ya kosmoqonik miflər (bunlar başlanğıc miflər hesab olunur.)
2. Təqvim mifləri (fəaliyyət)
3. Esxatoloji miflər (dünyanın sonu, axirət, hər şeyin məhv olub yenidən yaranışı)

Bəzən etioloji və kosmoqonik mifləri müstəqil qruplar şəklində təsnif etsələr də bu miflərin mahiyyəti dünyanın, hər şeyin yaranışı ilə bağlı olduğu üçün eyni qrup altında birləşdirmək, təsnif etmək daha məqsədəuyğundur.

Təqvim mifləri isə rituallarla bağlı görüşləri, inamları özündə əks etdirir. Burada fəsillərin dəyişməsi, gecə və gündüzün bir-birini əvəzləməsi, müxtəlif təbiət hadisələri (küləyin əsməsi, qarın, yağışın yağması, ildırımın çaxması və s.) öz əksini tapır. Təqvim miflərinin daxilində etioloji mif sturukturları da mövcuddur. Lakin burada əsas motiv yaranış deyil, onların fəaliyyətidir. “Məsələn, ən primitiv formada olan bir mifik təsəvvürü götürək: Günəş doğulur və torpağa can verir(“Gün çıx, gün çıx...” mərasim nəğməsində Günəşin doğulması torpağın canlanması üçün arzulanır). Burada iki məsələdən söhbət gedir. Təqvim kateqoriyasının prizmasından baxanda Günəşin doğulması məqsəd deyil, vasitədir. Əsas deyil, köməkçidir. Ulu əcdadın ritual vasitəsi ilə çatdırmaq istədiyi ideya torpağın canlanıb üzərində ağacları, bitkiləri yetişdirə bilməsidir. Başqa sözlə, etioloji miflərdə əsas diqqət Günəşin doğulması səbəbini aydınlaşdırmağa yönəlsə, təqvim miflərində Günəşin doğulandan sonrakı fəaliyyətinə, dünyadakı varlıqların xidmətində durmasına üstünlük verilir.”[42]

“Dünya haqqında mif modeli müxtəlif xalqların erkən düşüncəsində özünəməxsusluqlarla şərtlənsə də onun bədii təfəkkür üçün ümumi olan cəhətləri və xüsusiyyətləri də vardır. Erkən mədəniyyətlərin müxtəlif etnik-mədəni sistemlərini bərpa etmək , hər bir xalqın ümumdünya mədəniyyətindəki yerini və onun yaranmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək, tarix səhifəsində hər bir xalqın yaradıcılıq ənənələrinin meyl və istiqamətlərini öyrənmək üçün mifologiya ən mötəbər mənbələrdəndir.”[39]

Dünya mifologiyasında aylar, illər, günlər, fəsillər və s. müxtəlif əşya , varlıq, hadisə və s. bənzədilir. Məsələn, Çinlilər ilin aylarını heyvanlara uyğunlaşdırırlar, məsələn dovşan, öküz, siçan, pələng, meymun, at, qoyun, it, xoruz, donuz və s. kimi heyvanlar ilin müxtəlif aylarına, zaman kəsirlərinə uyğunlaşdırılırdı. Çin mifologiyasında sadaladığımız heyvan adları ilə adlandırılan aylar təkcə adlandırma funksiyası daşıyırdı. Onlar düşünürdü ki, müəyyən heyvan adı ilə adlandırılan ilin müxtəlif kəsirlərini həmin heyvan yaradıb. [89]

Bundan başqa onlar ulduz sistemlərini , dünyanı təşkil edən beş elementi və s. kimi varlıqları heyvanlarla əlaqələndirirdilər.

“İlin fəsillərinin və günün hissələrinin insanın yaş dövrləri ilə əlaqələndirilməsi, yəqin ki, universallıqdan irəli gəlirdi. Başqa sözlə, ulu əcdad dünya modelini nəhəng canlı orqanizm kimi təsəvvür edir, hər şeyin onun analoqu olduğunu düşünürdü .”[42]

Təqvim miflərində zaman, il insan kimi təqdim edilir. İl də insan kimi doğulur, böyüyür və sonda qocalıb ölür. Bu mif uzun müddət Çin mifologiyasında hökm sürmüşdür. İlin fəsillərinin müxtəlif varlıqlarla uyğunlaşdırılması təkcə müxtəlif xalqların mifologiyasında deyil , həmçinin müxtəlif peşə sahiblərinin də dünyagörüşündə öz əksini tapır. “Qədim astroloqların hesablamalarında insan skleti 360 sümükdən ibarətdir ki, bu da ilin günlərinə bərabərdir.”[42]

Azərbaycan mifologiyasına nəzər saldıqda görürük ki, burada zaman məfhumu, ilin günləri, ayları, fəsilləri və s. kimi zaman kəsikləri insanın özü ilə bağlı uyğunlaşdırılır. Qış fəslinin müxtəlif hissələri ilə bağlı mifə nəzər salaq. Burada kiçik çillə, böyük çillə, boz ay və s. məfhumlar mövcuddur. Bunlar miflərdə 3 qardaş kimi təqdim olunur. Mifdən nağıla keçmiş bu epizod özünü Çillələr əfsanəsinin sujetində göstərir.

Qış adlı bir kişinin 3 oğlu var imiş. O, Böyük çillə, Kiçik çillə və Boz ay adlı 3 oğlunu səfərə göndərmək niyyətinə düşür. Əvvəlcə böyük Çillə, sonra Kiçik çillə, ən sonda Boz ay gedib səyahət edir. Hər biri getdikləri yerdə müəyyən işlər görürlər. Qardaşlar içərisində ən mülayimi isə Boz ay olur.

Esxatoloji miflər etioloji və təqvim miflərinə nisbətən sonrakı dövrlərin məhsuludur. Çünki esxatoloji miflər əvvəlki adını çəkdiyimiz miflərin yekunudur. Burada dünyanın sonu haqqında fikirlər öz əksini tapır. Etioloji miflərdə yaranış əsasdırsa, esxatoloji miflər etioloji miflərin əksidir. “Esxatoloji miflərdə tufan qopması, torpağın suyun altında qalıb üzərindəki canlıların məhv edilməsi, kainatın

xaosa çevrilməsi, bütün varlığın cəhənnəm şəklində bərqərar olması kimi dəhşətli, global hadisələr əks olunur.”[42]

Qədim miflərdə əks olunan hadisələr dildə təzahür edir. Dil xalqın mentalitetinin formalaşması və təzahürü üçün ən qiymətli mənbədir, onun vasitəsilə mədəniyyət qorunub saxlanılır və başqa nəsillərə ötürülür. Biz dilin köməyi ilə dünyanın ən vacib xüsusiyyətlərini öyrənə bilirik. O, tək-cə insanı əhatə edən real dünyanı, onun həyat şəraitini deyil, həm də xalqın ictimai şüurunu, onun mentalitetini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, dəyərlər sistemini əks etdirir. Dil bütövlükdə mədəniyyət xəzinəsidir.

Dil sırf bəşəri bir hadisədir. Bu, dünya haqqında sistemli bilikləri ifadə etmək və saxlamaq üçün yeganə yoldur. Müxtəlif dillər öz semantikasını, qrammatikasını və fonetikasını baxımından müxtəlif xalqların düşüncə tərzini əks etdirir. Dil vasitələri ilə ifadə edilən özünəməxsus dünyagörüşü hər hansı bir etnik qrup üçün xarakterikdir, baxmayaraq ki, bu, onu digər dünyagörüşlərdən fərqləndirən komponentlərin birləşməsidir .

Dünyanın mənzərəsi hər bir fərdin dünyası haqqında öz həyat qavrayışına, təcrübəsinə əsaslanan fikirlər sistemidir. O, insanın şüurundadır və unikaldir, çünki dünyanın mənzərəsi yalnız subyektiv ola bilər, bütün insanlar dünyanı müxtəlif yollarla qəbul edirlər.

Dünyanın dil mənzərəsi koqnitiv dilçiliyin əsas fundamental anlayışlarından biridir. Mif dildə əks olunduğuna görə dil ilə mif müqayisəli şəkildə öyrənmək məqsədəuyğundur.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın rəşional, universal qavranılmasına yardım edir. Hər hansı bir dil mənzərəsi özündə o dildə danışan xalqların dünyagörüşünü, etnik təcrübəsini, dünyanı dərk etməsini əks etdirir.

Dünyanın dil mənzərəsi arasındakı fərqlər özünü başqa dillərə tərcümə zamanı göstərir. Çünki bir dilə məxsus olan müəyyən bir konsepti başqa dilə tərcümə etmək

çətinlik törədir. Buna səbəb tərcümə olunan dilin daşıyıcılarının mental düşüncəsində həmin məfhumun olmamasıdır. Hər hansı bir dili mükəmməl mənimsəmək üçün o dildəki konseptləri, frazemləri, dilin alt qatını mükəmməl mənimsəmək lazımdır.

Dünyanın linqvistik mənzərəsi müxtəlif xalqların coğrafi şəraiti, tarixi , etnopsixoloji xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Lakin milli-mədəni spesifiklik yalnız dünyagörüşündə ümumbəşəri birlik fonunda bərqərar olur: dil faktlarının təhlili vasitəsilə dünyanın qlobal invariant obrazına, onun universal, düyünlü anlayışların yer aldığı modelə çıxış açılır, vahid universal insan mədəniyyətlərarası məkanı vurğulanır.

Dünyanın mifoloji mənzərəsinin tərifinə keçək - bu, insanın inkişafının ilkin mərhələlərində, miflər vasitəsilə gerçəkliyinin əksidir. Mif, hər şeydən əvvəl, dünyanın vizual təsvirlər şəklində ümumiləşdirilmiş qavranılmasıdır.

İstənilən etnik qrupun mədəniyyətinin inkişafının tərkib hissəsi mifologiya və miflərdir. Onlar xalqı inkişafının ilkin mərhələlərində müşayiət edirlər. Qədim sivilizasiyalar ətraflarında baş verən müxtəlif hadisələrə bəhanələr tapmağa çalışırdılar: guya bu dünyanı idarə edən tanrılar icad etdilər: vulkan püskürməsi, yağış, qar. Bu, dünyanın mifoloji mənzərəsidir

İnsan təbiətdən ayrılmazdır və ondan asılıdır. Miflər nəsildən-nəslə ötürülür və bir mədəniyyətin nümayəndələri onlara həqiqət kimi inanırdılar. Miflər ətraf aləmi dərk etmək və nizamlamaq üçün ilk cəhddir.

Mifologiyanın ən parlaq nümunəsi qədim yunan mifologiyasıdır. Onun əsasında təkcə Roma mifologiyası deyil, başqaları da yaradılmışdır. O, dünya mədəniyyətinə, xüsusən də İntibah dövrünün gəlişi ilə (rəssamların mifoloji mövzulara əsaslanan rəsmləri: Rubens, Botticelli, Da Vinci və başqaları), həm də gündəlik həyatımıza (frazeologizmlər, miflərdən qanadlı ifadələr) dərindən nüfuz etmişdir.

Məsələn, “Axilles dabanı” ifadəsinə nəzər salaq. Yunan mifologiyasına əsaslanan bu ifadə, deyim dünyanın dil mənzərəsində maraqlı mövqeyə malikdir. Axilles qədim Yunan mifologiyasında, əsativlərdə baş qəhrəmandır. Axilles məğlubedilməz obraz kimi yadda qalır. Axilles dabanı deyimi də elə buradan gəlir. Axillesin anası Ferida oğlunun məğlubedilməz olmasını istəyir. Bunun üçün o, oğlunu dabanından tutaraq müqəddəs sayılan Stiks çayının suyuna salır. Dabanından tutduğuna görə bu hissəyə su dəymir. Bütün bədəni zərbələrə qarşı dözümlü olsa da dabanı onun ən zəif yeri olur. Döyüclərin birində Parislə döyüdə həlak olur. Paris onun dabanına zərbə endirərək öldürür. İndi də leksikonumuzda olan “Axilles dabanı” deyimi bir insanın ən zəif nöqtəsini simvolizə edir.

“Troya atı” ifadəsi isə “bədbəxtlik gətirən hədiyyə” mənasında işlənir. Troya şəhərini ələ keçirmək istəyən düşmənlər bunun döyüşlə mümkün olmayacağını görüb taxtadan bir at düzəldərək əsgərləri onun içinə yığırlar. Troya şəhərinin qala divarlarının yanına qoyulmuş atı görən sakinlər bunun hədiyyə olduğunu düşünüb onu şəhərin içinə salırlar. Gecə taxta atın içindən çıxan əsgərlər şəhəri ələ keçirirlər. Bu hadisədən sonra “Troya atı” deyimi insanların koqnisiyasında “Bədbəxtlik gətirən bəxşiş” kimi qalır.

1.1. MİF- XALQLARIN ETNİK TƏCRÜBƏSİNİN TƏZAHÜRÜ

Təbiətin öz qanunlarından doğan sinergetik baxış genezis etibarını ilə mifə bağlı folklor ənənəsində sujet fondu, janr və obrazların təşəkkülünə aralıqsız hərəkət və dəyişmələr halında görmək imkanı verir. Yaygın coğrafi ərazidə yaşayan türklərin mifopoetik düşüncə dünyası və mifoloji obrazlar aləmi bu qədim etnosun , qoynunda yaşadığı landşaftın özü qədər rəngarəng və zəngindir. Onların evolyusiyasının etnik-mədəni sistemin dəyərləri axarında izlənməsi ənənənin həm də içəridən özünü daim yeniləyən bir hadisə olduğunu göstərir ... [18]

Mif konseptual dünyagörüşü kimi reallıq obyektleri haqqında fərdi və etnik biliklər məcmusunu özündə ehtiva edir və dünya haqqında milli biliklər səviyyəsində bu və ya digərini təmsil edir. İnsan dünyanı mifoloji təfəkkürün köməyi ilə qavrayaraq və strukturlaşdıraraq bəzi qanunauyğunluqları müəyyən etməyə, anlaşılmaq üçün dünyanı müəyyən norma və sistemə gətirməyə çalışır.

Qloballaşan dünyada xalqların öz mədəni müxtəlifliyini qoruyub-saxlaması get-gedə çətinləşir. Bu zaman köməyə hər bir xalqın mədəni müxtəlifliyini özündə qoruyub -saxlayan mifologiya gəlir. Əski dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin, dünyanı dərk etmənin əsası məhz mifologiyada, daha dəqiq desək mifoloji mətnlərdə öz əksini tapır.

Tədqiqatlara görə, əski çağ düşüncəsi əsasında dünyanın dərki mifoloji obrazlar vasitəsi ilə olmuşdur. Lakin bu o demək deyil ki, hər hansı bir mifologiyanın, mifoloji sistemin dərki məhz mifoloji personajlar üzərində aparılmalıdır.

"Öz adət-ənənələri, inam və etiqadları ilə ayrılıqda hər bir etnos bəlli bir üsluba və yalnız bu etnosda rast gəlinə bilən əlamətlərə görə seçilir ki, bunlar da həmin etnosun mədəni ənənəsinin etnik-mədəni sistemin məcmusu olaraq hər mədəniyyət özünə xas tərzini və onu tanıdan üslubunu da özü yaradır. Bu günədək bilinən mədəniyyətlərdən hələ də elə birinə rast gəlinməyib ki, bütövlükdə özündə sadəcə şəkilsiz , nizamsız və bir-biri ilə əlaqəsiz mətnlər yığımını təcəssüm etdirir". [18]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mifologiyayı ayrı-ayrı obrazlar , mətnlər və s. əsasında araşdırmaq düzgün deyil. Hər hansı bir xalqın etnik-mədəni xüsusiyyətlərini, dünyanı dərk etmə formasını araşdırmaq üçün mifologiyaya sistemli yanaşmaq lazımdır. Ancaq o zaman xalqların , etnosların etnik-mədəni ənənəsinin üzə çıxarılmasında mifologiyanın düzgün rolunu araşdırmaq olar.

" Sistem nəzəriyyəçiləri bir bütöv kimi sistemin təbiətini araşdırmaq üçün onun ayrı-ayrı elementlərinin öyrənilməsi yoluyla deyil, bu elementlər arasındakı bağlılıqların üzə çıxarılması yolu ilə gedilməsinin doğru olduğunu qeyd edirlər. " [82]

Mifologiyanın, mədəniyyətin bir sistem kimi öyrənilməsinin canlı orqanizmə bənzədilməsi təsadüfi hal deyil. Necə ki insan bədəni ayrı-ayrı orqanlardan təşkil olunduğu halda insanı hərəkətə gətirmək üçün, canlı bir varlıq kimi qiymətləndirilməsi üçün eyni anda, sistemli şəkildə, bir-biri ilə bağlı şəkildə fəaliyyət göstərməlidir, həmçinin bu xüsusiyyət mifoloji sistemə də aiddir. Əgər mifoloji mətnlər ayrılıqda nəzərdən keçirilsə, bu zaman hər hansı xalqın mədəniyyətinin, etnik-mədəni ənənəsinin, dünyanı dərk etmə formasının araşdırılmasından söhbət gedə bilməz.

Türk etnik-mədəni dünyagörüşünün, tarixinin, ənənəsinin araşdırılması məhz sistemlilik əsasında mümkündür. " Bununla bağlı ilk öncə qeyd etməyə dəyər ki, təbii sistemlərin keçdiyi yola yaxın bir yol keçmiş olan türk cəmiyyətinin tarixini, məsələn, Avropa millətlərinin tarixi kimi və ya müsəlmanlığın qəbulundan əvvəlki və sonrakı dövrlər, eləcə də digər adlar altında dövrləşdirmək özünü doğrultmur. Çünki bu tarixi başqa millətlərin tarixindən fərqləndirən çox sayda özəlliklərdən biri həmin etnosun tarixinin coğrafi baxımdan yaygınlığıdır. " [18]

Türklərin coğrafi baxımdan belə geniş yayılması müxtəlif yalnız fikirlərə gətirib-çıxarmışdır. Belə ki, "türklərin tarixi kökləri kimi yurdları da bəlli deyil".[71] Bu kimi kökü bəlli olmayan, əsası olmayan yalnız fikirlərin səsləndirilməsi buna sübutdur. Türklərin geniş coğrafi ərazidə yayılmaları, rəngarəng landşaftda öz həyatlarını sürmələri onların gündəlik həyatlarına , mədəni düşüncələrinə, dini-mifoloji dünyagörüşlərinə və s. təsirsiz ötürməmişdir. "Təsadüfi deyil ki, türk xalqları da köç dalğalanmaları zamanı coğrafi şəraiti atalarını andıran landşaftı seçməyə çalışırdılar. Etnolandşaftın əldə olunmuş tarazlığının qorunub saxlanması üçün də gərəkdir ki, gələn nəsillər heç olmazsa onları əhatə edən təbiətə münasibətdə əcdadlarının əməllərini təkrarlasınlar." [18] Məhz bu xüsusiyyət etnik-mədəni ənənəni formalaşdırır.

Mifoloji sistem araşdırılarkən hər bir xalqın etnik-mədəni ənənəsində din və mədəniyyət vəhdətdədir. Çox böyük ərazidə yaşayan türk etnosu müxtəlif zamanlarda, müxtəlif dinlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məsələn, buddizm,

xristianlıq, atəşpərəstlik, islam və s. kimi dinlər türk etnosu tərəfindən müəyyən zamanlarda qəbul olunmuşdur. Bu türk etnosunun dini-mifoloji sisteminin dinamikliyini göstərir.

Mifologiya milli mədəniyyətin ən ilkin formasıdır. Mifologiya baş verən hadisələri özünəməxsus şəkildə izah edən bir sistemdir. Elə bir mifoloji mətn mövcud deyil ki, bütöv mədəniyyəti, etnik-mədəni ənənəni özündə bütünlükdə əks etdirdirsin. Mifoloji düşüncə ayrı-ayrı folklor mətnlərində öz əksini tapır. Bütün folklor mətnlərində mifoloji ünsürlərə hər zaman açıq -aydın formada rast gəlmirik. Bəzən üstüörtülü də verilə bilər.

Bir mifoloji sistemə aid olan xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü və s. digər mifoloji sistemə aid olan xalqın dünyagörüşündən fərqlənir. Hər hansı bir xalqın düşüncəsini, təcrübəsini, mədəniyyətini öyrənmək üçün həmin xalqın dünya mənzərəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Ölüm-yaşam, təbiətə münasibət, yaranış, ölümdən sonrakı həyat və s. amilləri mifoloji mətnlərdə araşdırmaqla hər hansı xalqın dünyagörüşünü, etnik təcrübəsini nəzərdən keçirmək olar.

“Aydındır ki, mifin dəyərində hətta ən pis tərcümədə belə xələl gəlmir. Mifi yaradan xalqın dilini və mədəniyyətini nə qədər pis bilsəniz belə, dünyanın hər yerində hər bir oxucu onu mif kimi qavrayacaqdır. İş ondadır ki, mifin mahiyyətində üslub, təhkiyə tərzə yox, məhz danışılan hadisə durur. [20]

Mif dünyanı dərk etməyin ən qədim formasıdır. Burada insanların dünyanı necə dərk etməsi öz əksini tapır. Miflər diaxronik və sinxronik olmaqla 2 formada təzahür edir. Diaxronik miflərdə keçmiş haqqında hekayələr öz əksini tapdığı halda, sinxronik miflərdə qədim insanın gələcəklə bağlı düşüncələri, arzu və istəkləri, qayğıları və s. öz əksini tapır. Gələcəklə bağlı bu düşüncələr bəzən müasir həyatla da səsleşir.

Türk mifləri yazıya alınmadığından arxaik düşüncənin tam olaraq bərpası mümkün deyil. Yazıya alınmış, dövrümüzdə gəlib çatmış miflər bəzi tədqiqatçılar tərəfindən hərfi mənada qavranılır. Lakin miflərə bu cür yanaşma düzgün deyil.

Çünkü miflərdə ulu əcdadın dünyanı dərk, təcrübəsi öz əksini tapır. Miflərdə öz əksini tapan ulu əcdadın dünyanı dərk etmə forması müasir insanın da həyatına təsir edir. Bu fakt əski mifoloji düşüncəsinin gerçəkliyə söykənməsini sübut edir. Hətta türk mifoloji düşüncəsində türk dövlətçilik ənənələrinin ilkin rüşeymlərini görmək mümkündür.

Hər bir etnosun yaradılış haqqında müəyyən mifoloji təsəvvürü vardır. Türklərin də yaradılış haqqındakı təsəvvürləri diqqəti cəlb edir. Türk mifoloji ənənəsinə görə, məsələn, əvvəlcə ilkin sudan lil yaradılır, sonra qurudulub torpaq edilir, daha sonra bu torpaqdan bitkilər cücərdilir, ondan sonra həmin torpaqdan palçıq düzəldilib insanlar yaradılır və ən nəhayət onlara ruh verilir.[30]

Başqa bir əski türk mifoloji düşüncəsinə görə, göy yerdən uzaqlaşdırılır, ilkin insan yaranır, ilk insanın cismindən ayrı-ayrı təbii obyektlər yaradılır, ilk mədəni simvollar meydana gətirilir. Mədəni qəhrəmanlar meydana çıxır ki, bir çox kosmoqoniyalarda həmin ilkin varlıqlar xaosu təmsil edən qüvvələrlə, xtonik varlıqlar olan əjdahalarla və başqa varlıqlarla çarpışırlar.[37]

Yaradılış haqqında olan miflər azlıq təşkil etsə də, bu miflərdə ulu əcdadın dünyanı dərk formasını müşahidə etmək mümkündür. Əcdadlarımız yaradılış haqqında nə düşünmüş, onu necə dərk etmiş və s. sualların cavablarını türk etioloji mətnlərinə nəzər yetirməklə tapmaq mümkündür. Türk mifoloji düşüncəsinə əsasən yaranışın başlanğıcı su və torpaqdır. Yaradılış aktı ilə bağlı başlıca kosmoqonik hadisələr sırasında kosmik mənanın yaradılması, göyün yerdən ayrılıb aralanması, mənanın konkret obyektlərlə doldurulması və bütün yaradılanın əsasında bir yaradanın olması fikri dayanır.[38]

Əski türklərin dünyagörüşündə dünyanın sonu haqqında miflər yox deyəcək qədər azlıq təşkil edir. Yaranış, təqvim, ritual və s. miflərə daha çox diqqət yetirildiyi üçün esxatoloji miflər diqqətdən kənar qalmışdır.

Müasir insan dünyanı dərk etmədə miflərə müraciət edir. Ulu əcdadın dünyanı dərk etməsi miflərdə öz əksini tapır. Mifoloji düşüncəyə əsasən,

insanların dünyanı hansı formada dərk etməsini öyrənmək üçün onların təbiətə, ritual, bayram və s. kimi məfhumlara münasibətini araşdırmaq vacib məsələlərdəndir.

Əski insanların dünyagörüşü, düşüncə tərz, onların etnik təcrübəsi rituallarda öz əksini tapmışdır. Ritual, mərasim, bayram və s. müasir insanlar üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, burada əcdadlarımızın dünyanı dərk etmə forması ilə tanış olmuş oluruq. Müxtəlif etnosların özlərinin qədim dünya görüşlərindən xəbər verən bayramları vardır. Türk xalqının mədəni sferada əhəmiyyət verdiyi bayramlardan biri də Yeni Gün, yəni Novruz bayramıdır. Bu bayramın bir digər adı da Bahar bayramıdır. Novruz bayramı türklər üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu bayramda təbiət oyanır, dağların qarı əriyir, rəngarəng çiçəklər açır, torpaq canlanır. Novruz bayramının gəlişinə insanlar xüsusi hazırlaşır. Evlərdə təmizlik işləri görülür, həyə-t-baca sahmana salınır və s. Bayramda tonqallar qalanır. Üzərindən hoppandıqda xəstəlik, ağırlıq, azar-bezardan qurtulacağını düşünən, buna inanan insanlar bu ritualı yerinə yetirirlər. Novruzun adətlərindən biri də səməni göyərtməkdir. “Səməni təbiətin oyanmasını, baharın gəlişini və yaşıllığı bu baxımdan mənalandırmışdır.” [18] Əski türk düşüncəsinə görə, bütün bunlar təbiətin ölüb-dirilməsinə işarədir. “Baharın gəlişi ən əski çağlardan bəri türklərin gözündə ən böyük hadisələrdən biriydi və ona görə də ulusun bu ulu günü ilə bağlı türk xalqlarında çox saylı inanclar vardır. [18]

Türklərin Novruz bayramında təbiətin ölüb-dirilməsi ilə bağlı inancları tanrıçılıqla əlaqələndirilir.

Ulu Ana, Yer Ana torpaqla identifikasiya olunur. Torpaq hər şeyin başlanğıcı kimi qəbul olunurdu. İnsanlar hər şeyin yerdən, torpaqdan gəldiyi düşüncəsində idilər. “Altay dastanlarında mifoloji Ana Yer bahadırlara kömək göstərən ayrıca obrazdır. Yaqut əfsanələrində də torpağın sahibi “Yer Ana” özü canlı varlıq olaraq təsəvvür edilmişdir. Hər şeyə can verən də əslində “kainatın ruhu” həmin Yer Ana, o yer ruhu idi. Bütün bolluq-bərəkət ondan gəlirdi. [18]

Xalqın etnik təcrübəsini, dünyanı dərk etmə formasını onların mifologiyasına, daha dəqiq desək mifoloji qaynaqlarına, rituallara və s. nəzər yetirməklə dərk etmək olar.

1.2. MİFOLEGEM. OD VƏ SU MİFOLEGEMİ.

Mifolegem termini dilçilikdə konsept termini ilə eynilik təşkil edir. Belə ki, koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından olan konsept anlayışı təfəkkürün formalaşmasına təsir edir. Beləliklə, mental strukturlar yaranır. Bizim mental aləmində olan anlayışları birləşdirmək, fərqləndirmək, qoruyub saxlamaq funksiyasını daşıyan konseptlər bizim dərk etməmizə çox böyük təsiri vardır. Leksikonumuza daxil olan hər bir söz hər bir fərd üçün müxtəlif anlamlar kəsb edərək bizim mental aləmində konseptuallaşır. Bu konseptuallaşma prosesi nəticəsində ətraf aləmin, dünyanın dərk edilməsi asanlaşır. Konseptlər dedikdə beynimizdə olan müəyyən sxemlər başa düşülür. Oğru və polis üçün ədalət anlayışına nəzər yetirsək görürük ki, hər bir insanın konseptləri, bir məfhumu konseptləşdirməsi bir-birindən fərqlənir. Dilçilikdə konsept və mifolegem anlayışları eyniləşdiriləşdirilir. Belə ki, xalqların mifologiyasında od, su, dağ və s. mifolegəmlər fərqli və oxşar xüsusiyyətləri daşıyırlar.

OD MİFOLEGEMİ

Hal-hazırda müəyyən etnosların mədəniyyətində onların qədim mifologiyasının qalıqlarını görmək mümkündür. Bu qalıqlar onların mədəniyyətinin formalaşmasına da təsir edir. Məsələn, mifoloji türk tanrılarına nəzər yetirsək görürük ki, onlar digər mədəniyyətlərin tanrısına nisbətən insani deyil, daha çox ilahi tərəfləri daha yüksəkdir. Onlar evlilikdən kənar münasibət yaşamaz, sıradan insanlarla sevgi münasibəti qurmaz, cəzalandırılmaz, daha çox cəzalandırırlar. Yunanların tanrılarında isə bu xüsusiyyətlər bir qədər fərqlidir. Bu fərqliliklər müxtəlif səbəblərdən meydana çıxır. Məsələn, iqlim, coğrafi fərqlər və s. mifoloji fərqlərin səbəblərindəndir. Coğrafi ərazi, iqlim insanların xarici görünüşünə, boyuna, dəri rənginə, bədən quruluşuna və s. təsir etdiyi kimi düşüncəsinə, onun

mədəniyyətinə də təsir edir. Təbiət hadisəsi olan qarın yağması ərəb və rus üçün fərqli anlayışlar kəsb edir. Ərəbistanlı olan şəxsin şüurunda bir və ya iki cür qar konsepti varsa, bu rus xalqının nümayəndəsinin şüurunda bir formada təzahür etməyəcək. Çünki Rusiya və Ərəbistanın iqlimi tamamilə fərqlidir. Həmçinin Günəş də eyni formada rus xalqının nümayəndələri üçün fərqli əhəmiyyətə malik olacaq. İqlim, torpağın təbii quruluşu və s. kimi coğrafi özəlliklər o bölgənin insanlarına özünəməxsus xüsusiyyətlər gətirməklə yanaşı, bəşəriyyətin ortaq dəyərlərinin təkrarlanmasına da imkan verir. Bu təkrarlanmalar eynilik və ya oxşarlıq kimi meydana çıxır. Bu bənzərliklər insanın dünyanı qavramaq və qiymətləndirmək kontekstində ortaq bir anlayışın olduğunu göstərir. İnsan dünyanı, obyektiv aləmi dərk etmək üçün təbiətə yönəlmişdir, lakin bütün suallarının cavabını tapa bilməyəndə bu təbiət hadisələrinə müəyyən mənalara yüklənmişdir. Bütün bu axtarımlar, mülahizələr, fikirlər öz əksini miflərdə tapmışdır.

Müasir insan ona yad olan hadisələrlə qarşılaşdıqda özündən əvvəl yaşamış insanların təcrübəsinə müraciət edir. Lakin ibtidai insanlar isə həyat, həyatın davamlılığı, xəstəlik, ov, doğum və xüsusilə ölüm instinkti ilə bağlı bilik və təcrübə çatışmazlığından yaranan qorxunu yüngülləşdirmək və tədricən aradan qaldırmaq üçün sirli bir gücə ehtiyac duyurdular. Bu qüvvələr adətən fəvqəltəbii olur. Günəş, külək, ay, od, tanrılar və s. Totemik inancda ilahi güc təbiətin özüdür; Təbiət ilahi gücün təzahürüdür. Məsələn, Yer ilahi məhsuldarlığı təmin edir və insan təfəkküründə “məhsuldarlıq tanrısı” doğulur. Od yanır, cəzalandırır, məhv edir, qızdırır və bununla “Od tanrısı” doğulur. Öz qüdrətini nümayiş etdirən, sadəcə izahı olmayan hər şey bərəkətli və ilahi olur. Bu kontekstdə şüurdan asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən maddi nizam ən qədim mənbələrdən başlayaraq fəlsəfə başda olmaqla bir çox araşdırma sahəsinin təməlini qoymuşdur. Qədim mütəfəkkirlər kainatın mahiyyətinin nə olduğu və ya ola biləcəyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşdür. Qədim hind mətnlərində kainatdakı bütün varlıqların torpaq, su, hava və oddan ibarət olduğu iddia edilir. Qədim yunan mütəfəkkirləri də təbiəti müşahidə etməklə oxşar arqumentlər irəli sürmüş, kainatın əmələ gəlməsini və quruluşunu

təbiətin fəaliyyətindən çıxarmağa çalışmışlar. Fales kainatın sudan ibarət olduğunu və hər şeyi canlı tutanın "su" olduğunu iddia edirdi. Falesin tələbəsi Anaksimən isə həyatın, müxtəlif varlıqların meydana gəlməsini "havanın qatılaşması və seyrəlməsi" ilə izah etməyə çalışır. Kainatı yaradan və yaşadan "hava" olduğunu iddia edərək, ruh anlayışına da işarə edir.

Heraklit isə birinci yaradıcı nümunənin "atəş" olduğunu iddia edir. Dünyada müəyyən nizam mövcuddur. Heraklitin fikrinə görə, bu nizam "od"dan ibarətdir. Od yandığıca bu nizam mövcud olacaq. Heraklit həyatın mənşəyinin od olması fikrində israr edir. Çünki onun fikrincə, odun hərəkətiliyi, çevrilmə xüsusiyyəti su və havadan qat-qat çox canlılığı ehtiva edir. O, "insan ruhu" nu da bir maddə kimi atəşin keçid vəziyyətlərindən yalnız biri hesab edir. Heraklitin fikirlərindən çıxış edərək bunları söyləmək olar: Od həmişə maddədə gizli mövcuddur. O, Kainatı meydana gətirən potensial enerjidir. Od kainatın yanma üsuludur, söndükdə isə başqa vəziyyətə keçir.

Bir çox mədəniyyətlərin mifologiyasında atəş simvolu demək olar ki, bir çox hekayələrin və həyatı naxışların əsas motividir. İnsan odu kəşf etdiyi güman edilən gündən minilliklər ərzində bu kəşfə baş əyərək səcdə etmişdir. İnsan odun yarada bilən və məhv edə bilən üstün gücünü dərk etmiş, sonralar ancaq yenə də özünü onunla eyniləşdirməyə çalışmışdır. Beləliklə, insan odun üstün gücü ilə öz gücünü birləşdirərək əbədi yaşaya biləcəyinə və şər ruhlardan qoruna biləcəyinə inanmış, bunun üçün də onun müxtəlif ibadət formalarını inkişaf etdirmişdir.

Yeri gələndə yaradıcı, yeri gələndə dağıdıcı qüvvəyə malik olan od bu xüsusiyyətlərinə görə hər zaman ali gücü təmsil etmişdir. Buna görə də geridə çoxlu izlər qoymuşdur. Məsələn, Nəmrud dağı mifologiyada tanrıların məbədi kimi qeyd olunur. Tanrıların paytaxtı adlandırılan bu yerdə qayaya həkk olunmuş tanrı rəsmləri, tanrı heykəlləri, od qurbangahları, mərasim meydançaları və s. hələ də qalmaqdadır. Od qurbangahı tanrı heykəlləri ilə birbaşa üz-üzə yerləşir. [70]

İstər ibtidai, istərsə də müasir insan həmişə həyata keçməsi mümkünsüz olan şeyləri arzulamışdır. Bu, adətən həyat-ölüm qarşıdurmasını ehtiva edən mifik

hekayələrdə özünü göstərir. Ümitsiz olsa da, ölümə qalib gəlmək, yenidən həyata qayıtmaq istəyi ibtidai və müasir insanın əlçatmaz arzusu olmuşdur və hələ də olmaqdadır. İbtidailər bu istəyi fantastik qüvvələrlə reallaşdırmağa, öz xəyallarında canlandırmağa çalışmışlar. Məsələn, yenidən doğulmaq istəyi və inadla yenidən var olmanın hər zaman arzulanması quş obrazında təcəssüm olunur. Bu, ərəblərin Feniks, türklərin Zümrüdüanka, farsların Simurq, qərblilərin latınca Feniks adlandırdığı küllündən yenidən doğulan “Odquşu”dur. Misir mifologiyasında Benu adı ilə tanınan mifik quş mövcuddur. Misirlilər arasında olan inanca görə, Benu quşu kol-kos üzərində özünü yandırır və öz küllərindən yenidən doğulur. Buna inanan Ra şəhərinin sakinləri ilk dövrlərdən başlayaraq Benu quşuna sitayiş edirlər. Misir inancına görə, quş qartal boydadır və qırmızı və zərli qanadlara malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Benu quşu Günəşlə eyniləşdirilir və Günəşin yer üzündəki nümayəndəsi kimi qəbul edilir.

Bir çox xalqların mifologiyasında od tanrıları var. Xetlərin altmış üç tanrısından ikisi, Şiu və Şivat od tanrıları idi. Urartuların yetmiş doqquz allahından biri od tanrısı Şivni idi. İranda mövcud olan Mitraizmin od tanrısı Mitradır. Bu inanca görə, “Dözülməz bir atəşə bürünmüş Mitra qaranlığı işıqlandıracaq, ölüləri dirildəcəkdir”. [70]

Yunan mifologiyasında od tanrısı Hefestdir. İnanca görə, Olimp dağı od tanrısı Hefestonun ziyarətəgahıdır. Burada min illərdir torpaqdan alov çıxır. Bu od bu gün də yanmaqda davam edir. Keçmişdə müqəddəs kimi simvollaşdırılan bu yerdə torpağın yanmasının səbəbi yerin altından təbii qazın çıxmasıdır. Lakin ibtidai insan bu təbiət hadisəsi haqqında olan məlumatsızlığından onun qarşısında aciz qalmamaq üçün bu alova müəyyən don biçmişdir. Beləliklə, ibtidai insan özünün od tanrısını yaratmışdır.

Yunanlar Prometeyin oddan istifadəsini sənət səviyyəsinə qaldırdılar. Prometey tanrı Zevsin əlində olan odu güc simvolu olaraq kömək məqsədi ilə oğurlayaraq insanlara verir. Odun gücü ilə hökmranlığını qoruyub saxlayan Zevs qəzəblənir və Prometeyi Qafqazın ən yüksək zirvəsinə mismarlayır. Sonra bir qartal

göndərir ki, onun ciyərini yesin. Qartalın gün ərzində yediyi hissə gecə yenidən böyüyür. Zevs bu üsulla Prometeyin əzabını sonsuza qədər davam etdirə biləcəkdə. Rəvayətə görə, Prometeyin qanından bir bitki bitir və bu bitki, it burnu, insanlara şəfa gətirir. Müasir tibbdə itburnu çiçəyindən hazırlanmış maye qara ciyərin dərmanı sayılır, itburnu isə bir çox xəstəliklər zamanı təbiblər tərəfdən əlac kimi insanlara tövsiyyə olunur.

Günəşin Yer üzündəki simvolu olan od haqqında rəvayətlərin qalıqları dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Od bir çox dini inanclarda da müqəddəslik simvoludur. Bu müqəddəsliyin müəyyən məqamları vardır: odun təmizləyici, paklaşdırıcı xüsusiyyəti, onun həyatın başlanğıcı olması və s. Biz bunu müxtəlif xalqların milli bayramlarında görürük.

Od məfumu Zərdüştlük dininin əsasını təşkil edir. Bu dinin peyğəmbəri hesab olunan Zərdüştə görə xeyirlə şər daim bir-biri ilə mübarizədədir. Zərdüştlük dinində iki əsas qüvvə vardır. Bunlardan biri Ahura-Məzda (Hörmüz) yaxşılığın, digəri Əhrimən isə pisliliyin nümayəndəsidir. Xoş qüvvələrin təmsilçisi, tanrı Ahura-Məzda, xeyiri, atəşi, şər qüvvələrin təmsilçisi olan Əhrimən isə mənfi xüsusiyyətləri təmsil edirdilər. Atəşpərəstliyin kitabı hesab olunan Avestada Zərdüştün fikirləri konseptual tərzdə öz əksini tapır. Bu kitaba əsasən, fəzilətli insanlar “yaxşılığa” sahib çıxmalıdırlar, doğru seçim edib, Yer üzündə əməlləri ilə Hörmüzün davasında düzgün mövqe tutmaqla şər qüvvəni dəf etməlidirlər. Çünki bu qarşıdurma işıqla qaranlığın, göylə yerin qarşıdurmasıdır. İnsan olmaq istəyən, fəzilət sahibi olan kəs yaxşılığın, nurun, səmanın tərəfində olmalıdır. Beləliklə, yalnız bu yolla, dünyada ədalət bərqərar ola bilər. Zərdüştün fikrinə görə, Günəşin Yer üzündəki təmsilçisi atəşdir. O, eynən Günəş kimi istilik və işıq mənbəyidir. Canlıların mövcud olması üçün vacib nüansdır. İşıq olan yerdə qaranlığa və buna görə də pisliliyə yer yoxdur. Ona görə də od müqəddəsdir. Bu inanc İrandan Hindistana qədər yayılmışdır. Təsadüf deyil ki, hər il martın 21-də təbiətdə oyanış, dirçəliş və azadlıq rəmzi kimi, keçmişdə atəşpərəstlik yayılmış regionlarda müqəddəs gün sayılan “Novruz” (Yeni gün) bayramı qeyd olunur, onun şərəfinə bayram atəşi yandırılaraq şənliklər keçirilir.

Novruz bayramında ocaqlar qalanır, onun ətrafında yallı gedilir, üzərindən atlanaraq ondan xeyir-dua istənilir. “Ağrlığım, uğurluğum bu odda yansın” deyilərək ocağın üstündən hoppanmaq odun insanı pislikdən qorumaq xüsusiyyətinə işarə olaraq qiymətləndirilə bilər. Kökləri Atəşpərəstliyə gedib çıxan Novruz bayramı hələ də bir çox ölkələrin mədəniyyətində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycanda və bu bayramın qeyd olunduğu bir çox ölkələrdə hər il mart ayının 21-i vacib gün olaraq milli bayram kimi qeyd olunur. Bu gün təbiət oyanır. Bu bayramı qeyd edən xalqlar üçün bu gün azadlıq, dirçəliş rəmzi kimi müqəddəs hesab olunur.

Qədim inanclardan hesab olunan şamanizmdə də od ayinləri mövcuddur. Altay şamanist türkləri ocaq yandıрмаğı və onun ətrafında rəqs etməyi müqəddəs hesab edirlər. Rəvayətə görə, “Tanrı Ülgen biri qara, biri ağ olmaqla iki daş gətirdi. Əlindəki quru otları əzib bir daşın üstünə qoydu, o biri ilə vurdu, ot alovlandı. Ülgen insanlara od yandıрмаğı öyrədir və deyirdi ki, bu od mənim dədəmin qüdrətindən daşa düşən oddur. Ona görə də Altaylarda və Yakutlarda çaxmaq daşı müqəddəs sayılır.”[63] Buna görə də şaman ayinlərdə yandırılan ocaqlarda kibritdən istifadə edilmir. Şaman inancına görə, od təmizlənməni təmin edir. Pis ruhları uzaqlaşdırır, hər şeyi təmizləyir. Od davam edən həyatın, ailənin də simvoludur. İndi də Türk dilində istifadə olunan “Ocağıma incir ağacı dikdin” , Azərbaycan dilində işlənən “Ocağın sönsün” və s. kimi ifadələr buna misal ola bilər. Azərbaycanlıların şaman təsəvvürlərini özündə əks etdirən ən əski inamlarda tonqal yandırılmasının izahını tapmaq olar. Ulu əcdadlarımız belə təsəvvür edirdilər ki, ildə bir dəfə ölmüş babalarının ruhları öz nəvə-nəticələrinə baş çəkməyə gəlir ki, o da ilaxır çərşənbələrə düşür. Əgər onlar görsələr ki, nəsilləri yaşayan evlərdə tonqallar qalanmır, ocaq sönüb, elə bilərlər ki, hər şey məhv olub, qayıdıb gedər və bir də o tərəflərə hərlənməzdilər.[112]

SU MİFOLEGEMİ

Həyatın başlanğıcı ilə insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsi başlamış və məskunlaşmaq üçün ilk növbədə su kənarlarına üstünlük vermişlər. Oturaq həyata keçidlə insanlar su sayəsində əkinçilikdən və heyvandarlıqdan əldə etdikləri məhsuldarlıqla suyun müqəddəsliyini dərk etmiş, göylə yeraltı arasında müqəddəs bir əlaqənin olduğuna inanmışlar. Suyun əhəmiyyətini dərk edən insanlar yağışın qarşısını almaq, seldən qorunmaq və s. üçün suya dini mənalar yükləmişlər. Onlar günahlardan təmizlənmək üçün müxtəlif rituallar inkişaf etdirmiş, müxtəlif mərasimlər keçirmişlər. Onlar tanrıların razılığını qazanmaq üçün suyun şərəfinə müxtəlif şənliklər keçirmişlər. Qədim insanların bir ilin məhsuldar keçməsi üçün su tanrılarına sitayiş etdiklərini, bu ibadətlər üçün müqəddəs hovuzlar və abidələr tikdiklərini arxeoloji qazıntılarda da öz əksini tapır.

Təbiət qüvvələrinə inam demək olar ki, bütün xalq dinlərində mövcuddur. İnsanlar fiziki mühitdə rast gəlinən vulkan, dəniz, çay, od, tufan, ildırım, şimşək, ay, ulduz, günəş və başqa təbiət hadisələri ilə qarşılaşdıqda qorxu və təəccüb hissi keçirmişlər. İnsanlar təbii forma və hadisələr qarşısında heyrət, qorxu və ehtiram duyğuları nəticəsində onlara aid edilən müqəddəslik nəticəsində bu fenomenləri kulta çevrilmişlər.

Bu kultlar arasında mühüm yer tutan su həyatverici xüsusiyyəti ilə müxtəlif mifologiya və inanclarda təbiətin ən mühüm elementi kimi qarşımıza çıxır. Öz simvolik mənasında su bütün potensial qüvvələri təmsil edir və bütün varlığın mənbəyidir. Potensial güc və bölünməzlik prinsipi, kainatdakı bütün maddələrin əsası və daşıyıcısıdır. O, həm də geri qayıdan ilk mahiyyəti simvollaşdırır. [112]. Onun ifadə etdiyi başqa bir məna məhsuldarlıqdır.

İnsanların inanc və mədəniyyət aləmində su həyatı, əbədiliyi, bərəkəti və müqəddəsliyi təmsil edir. Su konsepti bu məna zənginliyinə görə bir çox mifologiyalarda və dini düşüncələrdə həmişə mövcud olmuşdur. Həmçinin suyun müəyyən bir forması olmadığı üçün bütün formalı varlıqlardan güclü hesab olunur.

Çünkü su hər şeyi həm dəyişir, həm də təzələyir və suda heç bir şey əvvəlki halını saxlaya bilməz.

Su insanlar üçün həm maddi, həm də mənəvi təmizlənməni həyata keçirir. Bütün bədəni və ya müəyyən orqanları su ilə yuyaraq fiziki təmizlənməni təmin edir.

Bundan əlavə, bəzi dinlərdə müəyyən bədən üzvlərinin su ilə yuyulması suyun fiziki təmizlənmə ilə yanaşı, mənəvi təmizlənməni də təmin edən mənbə olduğunu göstərir.

Suya olan ehtiyacımız təkcə maddi sahə ilə məhdudlaşmır. Mifoloji rəvayətlərdə və teoloji yazılarda təkcə biz insanların deyil, Tanrıların da suya ehtiyacı olduğu görünür.

Ən sadə təfəkkür tərzindən ən mürəkkəb düşüncə quruluşuna qədər diqqəti cəlb edən canlılığın əsas mənbəyi olan su yarandığı gündən də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Suyun əhəmiyyəti təkcə alimlərin deyil, həm də coğrafiyadan tibbə, sosiologiyadan antropologiyaya, psixologiyadan dini elmlərə qədər müxtəlif sahələri əhatə edən elmi dairələrin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Hər dəfə suyun əhəmiyyəti vurğulanmış, müxtəlif platformalarda su ilə bağlı elmi tədbirlər təşkil edilmişdir. Suyun varlığını və əhəmiyyətini təkcə dini elmlərin teoloji yanaşması ilə açmaq olmaz. Müxtəlif mədəniyyətlərdə su haqqında formalaşan mifik rəvayətlə rast gəlinir.

Mifoloji rəvayətlərdə göyü və yeri bürüyən müqəddəs sular var. Axar sular və dənizlər insanların inanc dünyasını müəyyən edən ən güclü amil olmuşdur. Su müxtəlif cəmiyyətlərin xalq inanclarında güclü bir ziyarətəgah kimi görünür ki, bu da inanc sistemlərinin əfsanələrində və teoloji kitablarında yer alır.

Su fiziki və mənəvi təmizlənməni təmin etdiyi kimi ,eyni zamanda şəfa mənbəyi hesab olunur. Belə ki, 15-ci əsrdə Avropada vəba epidemiyasında minlərlə insan həyatını itirəndə və xəstəliyin müalicəsi tapılmadıqda Papa ölülərin çaya atılmasını istəmişdi.

Bundan başqa xalq arasında suyun batiletmə xüsusiyyətinə də inam vardır. Kağıza yazılmış hər hansı duanın təsirini yox etmək üçün onu axar suya atırlar.

Həmçinin güzgü kimi su da reallığı əks etdirirdi. Yunan miflərində görüş yeri kimi su mənbələri, şlalələr və bulaqlar seçilirdi. Azərbaycanda da bir çox xalq mahnılarında, folklor nümunələrində görüş yeri kimi bulaq başı seçilir.

Misir mifologiyasına nəzər saldıqda görürük ki, burada yağış yağdıran tanrı Adaddır. O hava tanrısı hesab olunur. Onun digər adı “Rəhman”dır. Adad eyni zamanda münbitliyi, bolluğu təmsil edir. Adad torpağa canlılıq gətirir. Beləliklə, il məhsuldar keçir. Adad həm də məhsuldarlığın ağası kimi tanınır. İslam dinində Allahın adlarından biri də “Rəhman”dır.

Xristianlar üçün vəftiz yeni başlanğıc, yenidən doğulma deməkdir. Xristianlar uşaq doğulanda onu vəftiz edirlər. Yeni doğulmuş körpəni müqəddəs suya salıb çıxarırlar. Vəftiz suyuna batmaq, ölüm, sudan çıxmaq isə yenidən doğulmaq deməkdir. Bu, İsanın ölümü və dirilməsinin ən güclü simvoludur. Bu, bir növ günahsızlığın əlamətidir. Bu, insanın cənnətdən qovulmazdan əvvəlki vəziyyətinə qayıtmasını simvollaşdırır. Bu proses mifologiyada olan ölüb-dirilmə komponentinə bariz nümunədir.

Biz yunan mifologiyasında suyun təmizləyici və rahatlaşdırıcı xüsusiyyətlərini görürük. Su həm də pis vərdişlərdən təmizləyici xüsusiyyətə malikdir. Midas Tanrı Dionisin təklifi ilə Pakdolos çayına gedib, əllərini suda yuyub lənətlənmiş istedadından xilas olur. Həmin gündən sonra Paktalosun suyunun qızıl hissəcikləri ilə axmağa başladığı güman edilir. Yunan mifologiyalarında da tanrıların yağış yaratma xüsusiyyətləri vardır. Göy günəşli olsa da, Zevs göydən leysan yağışı göndərərək oğlunun anasını ölümdən xilas edir. Şimşək yağışları göndərən Zevs yağış şəklində qızıl yağdıraraq Danaeni hamilə etdi. Hansı ki Arqos kralı öz qızı Danaeni heç kimlə əlaqəyə girməməsi üçün qızını daxmaya bağlamışdı. Yenə yunan mifologiyasında Dionisin nəslindən olan Stafilos qızı Royonun hamilə olduğunu anlayınca çox

hirs-lən-ər-ək onu sandı-ğ-a qoyub dənizə buraxmışdı. Halbuki, Roio Apollondan, yəni Tanrıdan hamilə idi və doğulacaq uşaq Tanrının övladı olacaqdı.

Mesopotamiya, Yunan və Misir daşqın mifləri arasında böyük oxşarlıqlar var. Əhdi-Ətiqin Yaradılış bölməsində verilən məlumata görə, Rəbb insanlar arasında azğın-lığın çoxaldığını görüb onları yaratdığına görə peşman olur. O, yer üzündə yaşayan hər şeyi yer üzündən silmək qərarına gəlir və yer üzünə sel göndərir. Halbuki bu cəmiyyətdə yaşayan Nuh saleh bir insandır və Allah ona əmr edir ki, əhli ilə birlikdə tufandan qorunmaq üçün gəmi tiksin və gəmiyə sığınsın. Allahın Nuha əmr etdiyi kimi, hər birindən erkək və dişi olmaqla heyvanlardan, quşlardan və yerdə sürünənlərdən iki canlı gəmiyə mindirilir. Sonra göy üzü yarılr, səmanın pəncərələri açılır, yer üzündə qırx gün, qırx gecə yağış yağır. Tufandan sonra Nuh və övladları yer üzündə çoxalıb bir yeni nəsil yaradırlar. Beləliklə, Rəbb yer üzünü pislidlərdən təmizləyib yeni bir nəsil yaradır.

Hindistanda suyun təmizləyici gücündən faydalanmaq istəyən hindular müqəddəs çaylara axışirlar. Qanq bu çaylardan biridir. Hindulara görə su bütün canlı və cansız varlıqların yaradıcısıdır. Hindu inancında suyun müqəddəsliyi hind mifologiyasında Apah ilə ilahiləşdirilir. Qanq çayında çimməklə həyata keçirilən təmizlənmə ritualına Abhişeka deyilir. Hindlilərin rituallarına nəzər saldıqda görürük ki, onlar öz ölümlərini yandırdıqdan sonra külünü suya tökürlər. Onlar üçün Qanq çayı müqəddəs hesab olunduğu üçün onlar bu ritualı yerinə yetirmək üçün bu çayı seçirlər.

İslam inancında Kəbəni təvaf etmək üçün həcc ziyarətinə gedən müsəlmanlar geri dönərkən özləri ilə zənzəm suyu gətirir və onları ziyarətə gələn qonaqlara təqdim edirlər. Zənzəm müsəlmanlar tərəfindən müqəddəs və şəfalı sayılan sudur. Çünki bu suyun mənbəyi Hz. İbrahimə əsaslandığı bilinir. Bundan başqa müsəlmanlar həm təmizlik üçün, həm də ibadətdən əvvəl su ilə təmizlənilər. Qüsl və namaz dəstəmazı alırlar. Dəstəmazla gəzməyin şərlərə qarşı sipər olması inancı da xalq arasında məlumdur. Quranda cənnət axar çayların olduğu yer kimi təsvir olunur. “Biz insanı bir damla sudan yaratdıq.” ayəsi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif formada izah olunur. Bir qrup alim bu ifadənin suya işarə olduğunu bildirsə

də, başqa bir qrup bunun nütfə olduğu fikrini irəli sürürlər. Bir çox dinlərdə olduğu kimi islamda da dünyanın sonu haqqında müəyyən fikirlər mövcuddur. İslam dininə əsasən, dünyanın sonu gəldikdə, yeni qiyamət qopduqda hər şey suyun altında qalaraq məhv olacaq.

Beləliklə, su həm mifologiyada, həm də dini düşüncələrdə ən güclü yaradılış mənbəyi kimi yer alır. Keçmişdən bu günə qədər cəmiyyətlərin mədəniyyətləri, əfsanələri, inancları bir-birindən qidalanmışdır. Zaman keçdikcə xalqların miflərində, mədəniyyətlərində və teologiyalarında ümumi hadisələrə və oxşar təcrübələrə rast gəlinir. Su ilk dəfə bir yaradılış hadisəsi kimi qarşımıza çıxır. Daha sonra təmizlənmə, saflaşma və həyat mənbəyini simvollaşdırır. Dini mifologiyalarda su yenidən doğuşu təmsil etdiyi halda, ölümsüzlük, axirət mənbəyi kimi də təsvir edilir. Bundan əlavə, su; ilahi dinlərin miflərində, ibadət ayinlərində və məbədlərə girməzdən əvvəl maddi və mənəvi təmizlənmə vasitəsi kimi istifadə edildiyi də görülmüşdür.

Beləliklə, insan mədəniyyəti tarix səhnəsində göründüyü vaxtdan bəri yaşadığı coğrafiyanın, iqlimin təsiri və onların formalaşması nəticəsində yaranmış təcrübənin nəticəsidir. Bu mədəniyyət yerli və ya regional strukturlara görə formalaşsa da, insanda dünyanı qavramaq və qiymətləndirmək kontekstində ortaq bir anlayışın mövcudluğunu göstərir. Dünyanın bir çox yerlərində bu ümumi dəyərlərin oxşarlığı cəmiyyətlər arasında mədəni birliyin formalaşmasına töhfə verməklə yanaşı, dünyada mədəni müxtəliflik baxımından da ciddi faydalar verir. Ümumi dəyərlərə diqqətin yönəldilməsi gələcəkdə dünyada sülhün bərqərar olmasına töhfə verəcək və insanları ümumi məqsədlərdə birləşdirəcək.

II FƏSİL.NAĞILLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Folklorun ən geniş yayılmış janrlarından biri də nağıllardır. Nağıllar nəsrə yazılır. Folklorun öyrənilməsində nağıllar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nağılların araşdırılması böyük bir dövrü əhatə edir. Onların toplanması, qruplaşdırılması və s. kimi məsələlərlə bir çox alimlər məşğul olmuşdur. Toplanan nağıl mətnlərinin nəşrində isə rus mətbuatı əsas mövqedə dayanmışdır. Nağılları tədqiq edən alimlər bu janr haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişdir. Nağıl tədqiqatçısı olan E.V. Pomerantseva hesab edir ki, folklorun başqa janrlarından fərqli olaraq nağıl quraşdırılmış uydurmadır və ona uydurma kimi baxmaq lazımdır[96]

V.E.Qusev isə bu məsələdən bəhs edərkən qeyd edir: “Nağılın əsas janr əlaməti ondan ibarətdir ki, onda (nağılda) ictimai və ailə münasibətlərində olan narazılıqların və ziddiyyətlərin əsas mahiyyəti təsvir olunur, hansının ki tarixən konkret və həqiqi həlli mümkün olmamışdır, məhz ona görə də nağıl fantastik uydurma xarakteri daşıyır” [86]

B.Seyidoğlu isə bu barədə fikirlərini belə ifadə edir: “Nağılların kökləri tarixin qaranlıq dövrlərinə qədər uzanır, harada, necə yarandıqları bilinmir. Xalqın ortaqlıq malı olaraq meydana gəlib. Şifahi ənənədə yaşarkən nəsildən-nəsilə ötürülərək bu günümüzdə qədər gəlib çatıb” [74]

M.H.Təhmasib bu barədə bir qədər ətraflı bəhs etmişdir.O, nağılla dastanı bir-birinə ən çox yaxın olan janrlar hesab etmişdir. Onun fikrincə, dastan əsatirdən, əfsanədən, rəvayət,təmsil, lətifə və sairədən daha çox nağıla yaxındır. [47]

Oruc Əliyevin fikrinə görə , nağıl xalq epik yaradıcılığının məhsulu olub, nəsildən-nəsilə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, tarixi ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, fantastik bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu, əsasən, nikbin ovqatla qurtaran bir janrdır.[23]

Şifahi xalq ədəbiyyatının janrları arasında nağıl janrı əhvalatların genişliyi ilə digər janrlardan fərqlənir. Burada qəhrəmanın başına gələn hadisələrdən ətraflı söz

açılır. Burada təhkiyə əsas şərtidir. Nağılın yaranması, deyilməsi, yadda saxlanması nəzmə görə daha asan olduğuna görə nağılın geniş yayılması da qaçınılmazdır.

Nağıllar xalq ədəbiyyatı nümunəsi olduğuna görə sadə və anlaşılıq bir dilə sahibdir. Nağıllarda yarandığı regionun dil-üslub xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Nağılların forma xüsusiyyətlərinin təsnifatına görə 3 hissədən ibarət olur. Bura başlıq, yəni pişrov və ya yanılmac, 2-ci əsas hissə , yəni nağılın özü, ən sonda “Göydən 3 alma düşdü ” və s. tipli sonluq.

Nağılların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən danışarkən pişrovlardan söz açmaq lazımdır. Müqəddimə funksiyası daşıyan pişrovlara qaravəlli də deyilir. Pişrov nağılın məzmunu ilə bağlı olmur və komik xarakterli olur. Pişrovun məqsədi gülüş yaratmaq, dinləyicinin diqqətini nağıla cəlb etmək olsa da , burada maraqlı, təsirli ifadələrin seçilməsi vacib şərtidir. Bir çox pişrovun kökü məhz miflərə gedib çıxır:

Ey yığılan camaat, ey eşidən adamlar,

Eşidin sizə söhbətim var.

Bax, söhbət eliyənlər

Deyillər var ki,

Elə adam var ki, ruzusu əkinnən gəlir,

Elə adam var ki, biçinnən gəlir. [13]

Badi-badi giriftar,

Hamam-hamam içində,

Xəlbir saman içində.

Qarışqa şıllaq atdı,

Dəvənin qıçı sındı.

Hamamçının tası yox,
Baltaçının baltası yox.
Orda bir tazı gördüm,
Onun da xaltası yox.
Günlərin bir günündə,
Məmmədnəsir tinində
Göy imamın belində.
Biri varıdı, biri yoxudu,
Allahdan başqa heç kim yoxudu.
Mən çox şılaşı yemişəm,
Heç belə yalan deməmişəm.[14]

Qarışqanın şıllaq atması, dəvənin qıçı sınması, xəlbirin saman içində olması və s. kimi motivlər miflərdə öz əksini tapır.

Bəzi Azərbaycan nağıllarında girişdə pişrov xüsusiyyətinə malik olan maraqlı yanılmaclar verilir. Bu yanılmaclar pişrov kimi nağıllara rəngarənglik qatır. Məsələn: “Bəli, Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, nağıllarda mənzil olmaz, az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərviş nişan verdiyi yerə.[55]

Bəzən bu yanılmaclar nağıl söyləyiciləri tərəfindən müxtəlif dəyişikliyə məruz qalırlar. Məsələn, “Tapdıq” nağılında: “Sizə hardan xəbər verim, az danışanlardan, qaradinməzlərdən, mırt-mırt arvadlardan, küsəyənlərdən, oğrulardan, yalançılardan, yoldaşa xain olanlardan, vəfasızlardan, əhdinə əməl etməyənlərdən, buzov minib çay keçənlərdən, yaba ilə doğa içənlərdən, xoruz belində bostan əkənlərdən, kosasaqqallardan, göygözlərdən, nə bilim nədən, nə bilim nədən. Lənət 59 quyruqlu

yalana, rəhmət quyruqsuz düzə, bir qoz pozana, iki qoz düzənə. Rəhmət yazana, lənət pozana. Söz qalsın, insan getsin, yaxşılıq qalsın, pislik getsin. Dost var olsun, düşmən puç olsun, ağıllı yesin, ağılsız hesablasın” [55]

Nağıllarda xüsusi başlıq olduğu kimi sonluq da görmək mümkündür. Azərbaycan nağıllarında sonluqlar da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məsələn, “Onlar yedi, içdi, yerə keçdi, siz yeyin için dövrə keçin.”.”[47]

Bu formul müxtəlif nağıllarda müxtəlif formalarda təzahür edir. Məsələn, “Göy Muncuq” nağılında sonluqda şivədən istifadə olunmuşdur:

“O yedi-işdi, yerə keçdi, siz də addıyın dövrə keçin. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, bir də nağıl deyəninin.”.”[47]

“Bacı və Qardaş” adlı nağılın sonu bu şəkildə bitir:

“Tağda üç yemiş yetişdi. Biri sizin, biri bizim, biri onların. Onlar yedilər, o yana getdilər, biz yedik, bu yana gəldik.”.”[47]

Bu sonluq formullarına nəzər saldıqda görürük ki, nağıllar xoş arzu və diləklər ilə sonlanır.

Nağılların məzmununa nəzər salsaq görürük ki, burada xalqın dünyagörüşü, yaşam tərzi, düşmənlərə qarşı azadlıq mübarizəsi və s. kimi məsələlər öz əksini tapır. Nağılın məzmununa daxil olan hadisələr çoxşaxəli olmaqla yanaşı özünün bitkinliyi ilə də seçilir. Nağıllarda olan qəhrəmanlar xeyiri və şəri təmsil etmə baxımından iki yerə bölünür. Xeyir qüvvələrlə şər qüvvələr qarşı-qarşıya qoyulur, sonda isə xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə başa çatır. Nağıl sujetinin əsasını qorxulu, sehirlil, məzəli, qeyri-adi əhvalatlar təşkil edir.

Nağıllarda müəyyən qəlibləşmiş, universal sözlər vardır. Nağılların xüsusiyyətlərini araşdıran V.Y. Propp nağılların 31 funksiyasını, ənənəvi nağıl formülünü müəyyən etmişdir:

1. Ailədən biri evdən uzaqlaşır (uzaqlaşma)
2. Qəhrəman bir qadağa ilə qarşılaşır (qadağa)
3. Qadağa çeynənir (qadağanı ceynəmə)
4. Mənfi obraz bilgi toplamağa çalışır (istintaq)
5. Mənfi obraz qurbanı ilə əlaqəli bilgi toplayır (bilgi toplama)

6. Mənfi obraz qurbanını və ya sərvətini ələ keçirmək üçün onu aldatmağa çalışır (aldatma)
7. Qurban aldanır və istəmədən düşməninə yardım edir (suça qarışma)
8. Mənfi obraz ailədən birinə zərər verir (pislilik)
9. Pisliliyin yaxud əskikliyin xəbəri yayılır, bir dilək, yaxud əmrlə qəhrəmana müraciət edilir, qəhrəman göndərilir, ya da getməsinə izin verilir (vasitəçilik, keçid anı)
10. Axtarışda olan qəhrəman hərəkətə keçməyə razılaşırsa yaxud hərəkətə keçməyə qərar verir (əks fəaliyyətin başlanğıcı)
11. Qəhrəman evindən ayrılır (gediş)
12. Qəhrəman sehrli bir nəsnəni ya da köməkçi əldə etməsini təşkil edən bir sınaq, istintaq, hücum və s. ilə qarşılaşır (ianəçinin ilk funksiyası)
13. Qəhrəman qarşıda ona bəxşiş verən insanın fəaliyyətinə reaksiya verir (qəhrəmanın reaksiyası)
14. Sehrli nəsnə qəhrəmana verilir (sehrli nəsnənin alınması)
15. Qəhrəman axtardığı nəsnənin olduğu yerə çatır, ona bələdçilik edilir, ya da yol göstərilir (İki şahlıq arasında məsafə, bir bələdçinin müşayəti ilə səfər)
16. Qəhrəman və mənfi obraz bir mübahisədə qarşı qarşıya gəlir (mübarizə)
17. Qəhrəman xüsusi bir işarə əldə edir (xüsusi işarə)
18. Mənfi obraz yenilir (qələbə)
19. Başlanğıcdakı pislik yaxud zərər aradan qaldırılır (kənarlaşdırma)
20. Qəhrəman geri dönmür (qayıdış)
21. Qəhrəman izlənilir (izləmə)
22. Qəhrəmana yardım edilir (yardım)
23. Qəhrəman kimliyini gizlədərək, öz evinə yaxud başqa bir ölkəyə çatır (kimliyi gizlədərək gəlmək)
24. Yalançı bir qəhrəman yalançı nəzəriyyə iddia edir (yalançı nəzəriyyələr)
25. Qəhrəmana çətin iş təklif olunur (çətin iş)
26. Çətin iş yerinə yetirilir (çətin işi yerinə yetirmə)
27. Qəhrəman tanınır (tanınma)

28. Yalançı qəhrəmanın, mənfi obrazın, ya da şər qüvvənin gerçək kimliyi ortaya çıxır (aşkarlama)
29. Qəhrəman yeni bir cildə girir (cild dəyişdirmə)
30. Yalançı qəhrəman ya da mənfi obraz cəzalandırılır (cəzalandırma)
31. Qəhrəman evlənir və taxta çıxır (evlənmə) [8]

V.Y. Propp yazır ki, “Nağıllarda heç vaxt baş verməmiş və mövcudluğu belə ehtimal olunmayan hadisələr elə şəkildə, elə üslubda, elə intonasiya, elə mimika və jestlərlə danışılır ki, qeyri-adiliyinə baxmayaraq, bütün deyilənlər gerçəklik kimi təqdim olunur, lakin onun həqiqiliyinə nə danışan, nə də dinləyən inanır. [98]

Odur ki, qədim dövrlərdə folklor xalqın mənəvi ehtiyacını ödəyən yeganə sənət növü olduğu zamanlar məişətdə, ailədə, uşaqlara, kiçik məclis iştirakçılarna ən çox danışılan nağıl olmuşdur.”[45]

Folklorun digər janrlarında olduğu kimi nağılda da xeyirin şər üzərində qələbəsi əsas xüsusiyyətlərdəndir. Bu həm də nağılın tərbiyəvilik cəhətdən də qiymətli janr kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Nağıllar həmçinin uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Nağıllarda müxtəlif atalar sözü və deyimlərin işlədilməsi buna müsbət təsir edir. Dədə babaların dərin təcrübəsinin təzahürü olan atalar sözü və deyimlər uşaqlara tərbiyəvi xüsusiyyətlər aşılamaqda bizə kömək edir.

Ramazan Qafarlı nağıl janrının bu xüsusiyyəti ilə bağlı qeyd edir: “ Şən, kədərli, qəddar və xeyirxah, qorxunc və əyləncəli, cəlbədicə və poetik struktura malik nağılları dinləyən, oxuyan hər kəs bir anlığa öz uşaqlığına qayıdır. Elə bir Azərbaycan türkü tapmaq olmaz ki, körpəliyində nənəsindən, babasından eşitdiyi nağılların sehrinə uymasın, özünü nağıl qəhrəmanlarına oxşatmasın, səhvini anlayıb düzəltməsin. Həyatı dərk etməyə başladığı ilk anlarda insanın mənəvi qidası, tərbiyəçisi, müəllimi nağıllar olmuş, istəsə də istəməsə də nağıl kimi nəhəng həyat məktəbi keçmişdir. Lakin nağıl tək uşaqlar üçün yaradılan bədii əsər kimi başa düşmək düz deyil. Nağılları böyüklər daha maraqla mütaliə edir, oradakı gizli sirləri

açmaq ulu babalarımızın arzusunu, istəyini həyata keçirmək , tarixi keçmişimizin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq, möcüzəli, qeyri-adi əhvalatların arxasında gizlənən həqiqətləri öyrənmək istəyirlər” [45]

Azərbaycan nağılları rəngarəng məzmununa malikdir. Belə ki, nağıllarda qəhrəmanlıq, xəsislik, dostluq, mərdlik, vətənpərvərlik və s. kimi mövzulara müraciət olunmuşdur. Buna görə də tədqiqatçılar nağılları təsnif edərkən bu mövzuları əsas götürərək nağılları 3 qrupda təsnif edirlər.

1. Heyvanlar haqqında nağıllar
2. Şeirli nağıllar
3. Məişət nağılları

Bundan başqa bəzi tədqiqatçılar nağılların qorxulu nağıllar, uşaq nağılları və s. kimi növlərini fərqləndirənlər də, yuxarıda göstərdiyimiz 3 qrup əsas götürülür.

Heyvanlar haqqında nağıllar

Nağılların təsnifatında ən qədim tarixə malik olan növü heyvanlar haqqında olan nağıllardır. Bu tip nağılların əsasında totem mifləri durur. Azərbaycan nağıllarında qurd, ilan, inək, öküz və s. kimi heyvanların müqəddəsləşdirilməsi bu nağılların əsasında totem miflərinin durmasını sübut edir. Ulu əcdadlarımız bəzən heyvanları müqəddəsləşdirmiş, bəzən isə onlarla mübarizə aparmışdır. Müqəddəsləşdirdiyi heyvanlar insanlara faydalı olmaqla onlara ət, süd vermiş, lazım gəldikdə insani keyfiyyətlər qazanaraq insanlara yardım etmiş və onların ən yaxın dostlarına çevrilmişlər.

Ramazan Qafarlı heyvanlar haqqında nağılları 4 qrupa bölmüşdür:

1. Vəhşi heyvanlar haqqında nağıllar
2. Ev heyvanları haqqında nağıllar
3. Vəhşi heyvanlar və ev heyvanları haqqında nağıllar
4. İnsanlar və heyvanlar haqqında nağıllar [45]

Heyvanlar haqqında olan nağıllarda bəzən insana məxsus olan xüsusiyyətlər heyvanların üzərinə köçürülür. Buna görə də bu tip nağıllar uşaqlar üçün daha çox tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdirlər. Nağılların bu növü təmsil, alleqoriya xüsusiyyəti daşıyır.

Ramazan Qafarlı nağılların bu növündən bəhs edərkən qeyd edir ki, “Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların sujet xətti sadə olur, hadisələr epizodik xarakter daşıyır, qəhrəman idealizə edilmir. Onlarda əsasən ağıl gücə, qəddarlığa qarşı qoyulur. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılında keçi amansız canavara, “Tülkü, tülkü, tünbəki” nağılında tülkü ayıya üstün gəlir. Heyvanlar haqqında nağılların sonu bəzən qəhrəmanın ölümü ilə bitir. Bu, dinləyicini bədbinləşdirmir, çünki onlar pis əməllərinin qurbanına çevrilirlər. [45]

Sujetində heyvan obrazı iştirak edən hər bir nağılı heyvanlar haqqında olan nağıllara aid etməz düzgün deyil.

Sehirli nağıllar.

Nağılların digər bir növü olan sehirli nağıllarda tilsim, cadu, əfsun, fantastika, qeyri-adi qüvvələr üstünlük təşkil edir. Bəzən uydurma və fantastika bir-biri ilə qarışdırılır. Lakin uydurmaya şifahi xalq ədəbiyyatının digər janrlarında da rast gəlmək mümkündür. Fantastika isə sehirli nağılların özəyidir.

Sehirli nağıllar ilə heyvanlar haqqında nağıllar bir-biri ilə çox yaxındır. Lakin onlar arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu nağılları bir-birindən fərqləndirməkdə bizə kömək edir. Heyvanlar haqqında olan nağıllarda heyvanlar daha çox öz xüsusiyyətlərinə uyğun hərəkət edirlər. Sehirlilə nağıllar da isə bir qədər fərqlidir. Burada heyvanlar bir anda insanı bir yerdən başqa yerə apara, və ya tamam başqa bir qüvvəyə çevrilə bilər. Sehirlilə nağıllarda qəhrəmanın köməyinə div, uçan xalça, əjdaha, üzük, cadu, əfsun və s. kimi sehirli qüvvələr gəlib çatır.

Sehirli nağıllarla heyvanlar haqqında olan nağılları fərqləndirən bir başqa cəhət budur ki, sehirli nağıllarda iştirak edən heyvan obrazını nağıldan çıxarsaq nağılın

sujetində köklü bir dəyişiklik baş verməz. Lakin heyvanlar haqqında olan nağıllara bu xüsusiyyəti aid etmək olmaz. Məsələn, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm ” nağılından keçi və canavar obrazını çıxarmaq qeyri-mümkündür. Bu xüsusiyyəti digər nağıl növlərinin fərqləndirilməsinə də aid etmək olar. Hər hansı bir sehirli nağılın tərkibində ailə-məişət sujeti və ya ailə-məişət nağılının tərkibində hər hansı heyvan obrazı iştirak edə bilər. Əsas olan bu obrazın nağılın sujetindəki əhəmiyyətlilik dərəcəsidir.

Bu hal özünü “Göyçək Fatma” nağılında da göstərir. “Göyçək Fatma” nağılı bəzən heyvanlar haqqında nağıllar qrupuna daxil edilmişdir. Lakin nağılın sehirli nağıllar qrupuna daxil edilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki nağılda iştirak edən heyvan obrazları epizodik xarakterə malikdir. Nağılın baş qəhrəmanı Fatmadır. Fatma kimsəsizdir. O, analığının himayəsində qalır. Fatmanın analığı çox hiyləgər qadındır. Nağılın müxtəlif variantları olduğundan Fatmaya yardımçı obrazlar da müxtəlifdir. Nağılın bir variantında Fatmaya ölmüş anası kömək etdiyi halda, digər bir variantda ona kömək edən obraz qarıdır. Yetim qızın analığın min cür hiylələri ilə qarşılaşması nağılda belə təsvir olunur: “Analıq hər gün Fatmanın əlinə bir az yun verib inəyi otarmağa göndərirdi. Fatma axşama kimi inəyi otarır, analığın verdiyi yunu da didib əyirirdi. Bir gün yenə inəyi otardığı yerdə bərk yel əsdi, yel Fatmanın yumağını götürüb apardı. Fatma “a yel baba, yumağımı aparma”, – deyə-deyə yüyürürdü. Yel baba yumağı aparıb bir evin bacasından içəri saldı. Fatma gəlib bu evin qapısını döydü. İçəridən bədheybət bir qarı çıxıb dedi:

– A bala, nə var, nə istəyirsən?

Fatma dedi:

– Qarı nənə, yel baba yumağımı sənə bacannan içəri saldı, gəlmişəm ki, onu verəsən” [14]

Sehirkar qarı Fatmanı sınağa çəkmək qərarına gəlir. Kimsəsiz qıza müəyyən işlər tapşırır. Fatmanın can-başla ona kömək etdiyini görə qarı onun ağına , məsumluğuna görə qıza kömək etmək qərarına gəlir və Fatmaya bir neçə məsləhət

verir: “– Bala, buradan gedəndə qabağına üç bulaq çıxacaq, birinin suyu dümağ, süd kimi, o birininki qapqara şəvə kimi, birinin də suyu qıpqırmızı lələ kimi. Ağ suda soyunub çimərsən, qara sudan da saçına, kirpiyinə çəkərsən. Qırmızı sudan da yanaqlarına, dodaqlarına çəkərsən. Sonra gedib qara inəyin bir buynuzundan yağ, birinnən də bal əməcəksən” [14]

Fatma qarının məsləhətlərinə qulaq asır. Onun gözəlliyi birə-beş artır. Bunu gören ögey ananın Fatmadan daha da acığı gəlir və ona paxıllıq edərək öz çirkin qızının da onun kimi gözəl olmasını istəyir. Bunun üçün nə edəcəyini soruşanda Fatma hər şeyi olduğu kimi danışır. Fatmanın analığı öz qızını da Fatma ilə birgə inək otarmağa göndərir. Bu dəfə keçəl Fatma gəlib qarının evinə çıxır. Qarı ona da bir neçə iş tapşırır. Lakin qız işləri başdansıvudu görür. Qarının bu hərəkətlərdən acığı tutur və qıza dərs vermək qərarına gəlir. Qıza səhv məsləhətlər verərək onu evindən yola salır. Qarının dediklərinə əməl edərək gözəlləşəcəyini düşünən qız daha da eybəcərləşir.

Oruc Əliyevin fikrinə görə, “Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda hadisələr əsasən təbii, sadə şəkildə inkişaf edir, bəzən nikbin, bəzən də əksinə sona yetir. Şeirli nağıllarda isə həmişə hadisələr möcüzəli yolla, həm də xeyirin şər üzərində qələbəsilə sona yetir.”[23]

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Göyçək Fatma“ nağılı sehirli nağıllar qrupuna daxil edilməlidir. Çünki buradakı inək və s. kimi heyvan obrazları epizodikdir. Əsas sujet xətti sehirkar qarının Fatmaya köməyi, sehirli qüvvələrin Fatmanı gözəlləşdirməsi və s. kimi fantastik xüsusiyyətlər üzərində qurulub.

Şeirli nağıllara “Şəms və Qəmər”, “Fatma və öküz”, “Göyçək Fatma”, “Fatmanın inəyi”, “Ax-vax”, “Şahzadə Mütalib”, “Qaraqaş”, “Şehirli üzük”, “Ovçu Pirim” və s. nağılları misal göstərmək olar.

Məişət nağılları

Nağılların bu növü adətən sonrakı dövrlərin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, məişət nağılları 2 mərhələdə meydana gəlmişdir. Birinci mərhələyə ailə, ər-arvad, gəlin-qaynana, gəlin-baldız, övlad və s. münasibətlər aid edilsə də, ikinci mərhələ daha çox hakim təbəqənin xalqa qarşı münasibəti öz əksini tapır. İkinci mərhələdə yaranmış nağıllar daha yeni dövrün nümunələridir.

Məişət nağıllarında insanların ailə-məişət qaygıları, gündəlik yaşam tərzləri, onların əxlaq, mənəviyyat, dünyagörüşləri və s. kimi xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Buna görə deyə bilərik ki, məişət nağılları digər nağıllarla müqayisədə daha çox real həyat hadisələrini əks etdirir. Şah Abbas və s. kimi tarixi şəxsiyyətlər məişət nağıllarının sujetinə daxil olduqda sırf tarixi şəxsiyyət kimi deyil, daha çox sıradan bir insan obraz kimi daxil olur. “Dərzi şagirdi Əhməd” nağılını bura aid etmək olar. Burada Şah Abbas hökmdar rolunda deyil, ata rolunda çıxış edir.

“Dərzi şagirdi Əhməd” nağılında Əhməd adlı bir dərzi şagirdinin başına gələn əhvalatlardan danışılır. Bir gün Şah Abbas öz vəziri ilə gəzintiyə çıxır. Bu zaman bir dərzinin dükanına baş çəkir. Dərzi öz şagirdini yatmış görüb onu dürtmələyib durquzur. Oğlan yuxudan təəssüflü halda oyanır və onu oyatdıqları üçün əsəbləşir. Bunun səbəbini nə qədər soruşsalar da o cavab vermir. Bu hamının , ən çox da Şah Abbasın marağına səbəb olur. Hətta şah onu sarayına çağırıb soruşanda belə Əhməd heç kimə danışmamam deyib susur. Şah onun başına min cür iş gətirsə də Əhməd susub durur. Düşməne qarşı mübarizədə Şah Abbasa kömək edən, düşmənin suallarına ağıllı cavablar verərək hər dəfə onu məğlub edən Əhməd, nəhayət, şahın qızı ilə evlənir. Yuxuda gördükləri reallaşır. Yalnız bundan sonra şahın olanları danışır.

Nağıldan görüldüyü kimi Şah Abbas burada təkcə dövlət başçısı deyil, eyni zamanda qızının xoşbəxtliyi üçün əlindən gələni edən ata obrazıdır. Bu da məişət nağıllarının xüsusiyyətlərindəndir.

“Baftaçı və Şah Abbas” nağılında isə yenədə şah öz vəziri ilə şəhərə çıxır. Şəhərdə naxırçının qızını görür və ona vurulur. Şah naxırçının qızı ilə evlənmək istədiyini bildirdikdə qız ona bir sənət öyrənmədiyi təqdirdə əsla onunla evlənməyəcəyini deyir.

Naxırçı özünü yetirdi vəzirə, ikiqat olub dedi:

– Qızım deyir ki, qoy padşah bir sənətin sahibi olsun, sonra gedərəm.

Vəzir baxıb gördü ki, çox ağıllı bir sözdü. Durub özünü yetirdi Şah Abbasa. Şah Abbas vəzirdən soruşdu:

– Necə gəlmisən? Razı oldu, ya yox?

Vəzir dedi:

– Razıdı, amma bir şərtən.

Şah Abbas dedi:

– Danış görüm, nə şərti?

Vəzir Allahverdi xan sözə başlayıb dedi:

– Naxırçının qızının sənə gəlməyə sözü yoxdu, amma deyir hər kim olsa, sənəti olmasa, mən ona getməyəcəyəm” [59].

Şah Abbas əsəbləşsə də qızın dediklərinə əməl edərək baftaçılıq sənətini öyrənir. Beləliklə, naxırçının qızı ilə evlənir. Şah Abbas bir gün şəhərdə gəzəndə onu tutub zirzəmiyə salırlar. O, burada öyrənir ki, bir aşpaz hər gün buradakı əsirlərdən birini tutub kəsir və gələn qonaqlara bişirir. Bu zaman öyrəndiyi sənət onun köməyinə çatır. Zirzəmidə təhlükədə olduğunu bir xalçanın üzərinə toxuyur. Aşpaza deyir ki, bunu aparıb şahın arvadına satsan sənə çoxlu pul verəcək. Öyrəndiyi sənət hesabına ölümdən xilas olan Şah Abbas arvadının niyə bu qədər israr etdiyini anlayır.

“Təbdil-i paltarın Şah Abbasa aid edilməsi, çox güman ki, şahın qızılbaş inancında etdiyi dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Şah Abbas anonim köçəri-elat (tayfa) kimliyi

daşıyan heterodoks qızılbaş inancını “Mütəşəriyyə şiasinin” stereotipli şəhərsalma və fiqh sisteminə çevirməklə kifayətlənmədi,eyni zamanda qızılbaş ordusunu ləğv edərək xalqın qəzəbinə tuş gələn bu birliklərin yerinə idarə olunan qarışıq“Şahsevən” birliklərini qurmuşdur” [5].

“Dərzi şagirdi Əhməd”, “Daşdəmirin nağılı”, “Nuşapəri xanım”, “Yeddi qardaş bir bacı”, “Yetim İbrahim və Sövdəgər”, “İbrahimin nağılı” və s. kimi nağıllar məişət nağılları qrupuna daxildir.

2.1. NAĞILLARDA UNİVERSİALİZM

Bəşəriyyətin ən qədim dövrlərində dünyanın hər yerində yaşamış ibtidai insanların əqli düşüncəsi eyni prosesə tabe olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, dilləri, dinləri, məişəti ayrı olan dünya xalqlarının şifahi yaradıcılıq üslublarında oxşar cəhətlər ola bilər. Hadisələrə geniş, qlobal miqyasda yanaşdıqda görmək olar ki, bəşər tarixi, qədim cəmiyyətlər vahid və universal qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edirlər. Mərhələlər üzrə inkişaf edən belə qanunauyğunluqlar isə öz növbəsində həyatın bütün sahələrinin, o cümlədən xalq yaradıcılığının da müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında inkişafını şərtləndirir. Bunun ən bariz nümunələrindən biri bütün dünya xalqlarında mahiyyətcə uyğun mif növlərinin olmasıdır. Miflərin universal səciyyə daşıyan təsnifatındakı hər bir mif növünə demək olar ki, hər bir xalqın mifologiyasında rast gəlmək mümkündür. Ancaq qədim miflərin və onlardan törəmiş əfsanə, nağıl və eposların keçdiyi uzun yolun və uğradığı dəyişikliklərin bütün zəncirvari hərəkət istiqamətini yalnız bir xalqın folklor yaradıcılığı əsasında bərpa etmək mümkün deyildir: onların çoxu tarixin keşməkeşlərində itib batmışdır. İtmiş bu bağlılıqları nəzəri cəhətdən bərpa etmək üçün ən uğurlu və səmərəli üsul isə onların qorunub saxlandığı başqa mifologiyaları da tədqiqata cəlb edib, müxtəlif xalqların şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini bir-biri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir.

Nağıl , əfsanə, rəvayət, dastan və başqa folklor janrlarına nəzər salsaq görürük ki, burada müəyyən universal elementlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl əksər nağıllarda insanların xoşbəxtliyə can atması, arzuları, istəkləri, hiss-və duyğuları öz əksini tapır. Nağıllar göstərir ki, biz hamımız ümumi dəyərlərə malik olan universal cəmiyyətin bir hissəsiyik.

Nağıllarda maraqlı olan odur ki, onlar müxtəlif zaman dövrlərindən, müxtəlif sivilizasiyalardan gəlsələr də, ənənəvi xalq nağılları mifoloji məzmununda bir çox ortaq əlamətlərə malikdir. Hətta qonşu olmayan və bir-birindən uzaq olan ölkələrin də oxşar ənənəvi nağılları var. Uzaq bir alman kəndindən gələn nağıl Yunanıstan və ya Hindistanın nağılı ilə demək olar ki, eynidir.

Məsələn, Qırmızı papaq hekayəsi Fransa, İran, Çin və bir sıra Afrika ölkələrində 70 variantda tapıla bilər. Bundan əlavə, Afrika qəbilələri Şimali və Mərkəzi Amerikanın yerli xalqları ilə hekayə oxşarlıqlarını bölüşürlər. Nağılların bu universallığı ilə bağlı maraqlı məqam odur ki, o dövrdə çox böyük məsafələr və nəqliyyat vasitələrinin olmaması səbəbindən bu miflərin köhnə ticarət yollarında necə keçib başqa xalqlara yayılaraq universallıq yaratmışdır. Bütün dünyada oxşar hekayələr, sujetlər, personajlar və s. mövcuddur.

Milli və xarici nağıllara nəzər salsaq görürük ki, nağılların əksəriyyəti adətən nikbin sonluqla bitir. Burada xeyir şər üzərində qələbə qazanır. Müsbət qəhrəmanlar mənfi qəhrəmanlar üzərində qələbə qazanır.

Nağıllarda bəhs olunan məkan, zaman və s. mövhumlar qeyri-adi xüsusiyyətə malikdir. Buradakı qəhrəmanlar , onların başına gələn əhvalatlar fəvqəltəbii xarakter daşıyır.

Nağıllarda olan bəzi qəhrəmanların adı çəkilmir. Onlar adətən pəri, cin, div, əjdahdaha, vəzir, padşah və s. adlarla adlandırılır. Lakin məişət nağılları başda olmaqla bəzi nağıllarda nağıl hətta baş qəhrəmanın adı ilə adlandırılır. Məsələn, “Məlikməmməd”, “Şahzadə Mütalib”, “Baftaçı və Şah Abbas” və s. kimi nağıllarda

nağıl baş qəhrəmanın adı ilə adlandırılmışdır. Bunlar nağılların sujetində olan universal cəhətlərdir.

Mifologiyada elə obrazlar mövcuddur ki, onlar folklor nümunələrinə transformasiya olunmuşdur. Bunlara div, əjdaha, ilan, simurq quşu, at, pəri, cin, qarı, dərviş və s. obrazlardır. Bu obrazların hər biri fərqli etnoslardain təfəkküründə, etnik təcrübəsində müxtəlif formada təzahür edir. Bu obrazların bəzilərinə nəzər salaq:

SİMURQ QUŞU

Feniks Simurq quşunun digər adıdır. Bir çox Hind-Avropa əfsanələrində türklərlə birlikdə kosmik ağac üzərində yaşadığı güman edilir. Simurq quşu Sibir folklorunda tanrıların elçisi kimi görünür. Eyni zamanda, onlar Altay Şamanlarının kosmik səyahətlərində köməkçiləridir. Feniks balalarını yeyən əjdahanı öldürən qəhrəmanı qanadının altında qoruyur, iştirak etdiyi rəvayətlərdə ona yol göstərir. Bəzi türk boylarının rəvayətinə görə, Simurq Kaf dağının arxasındakı geniş və qaranlıq ərazidə dünya ağacının üstündə yaşayır. Altay şamanlarının dualarında Simurqun adı tez-tez çəkilir.

Bu quşun adı mifologiyalara görə fərqlidir. Yunan mifologiyasında Phonix, İranda Sirmurq, ərəblərdə Phoenix, hind dilində Garuda. Türk mifologiyasında belə quşların ümumiyyətlə Alp Kara Kuş və Tuğrul adlarını götürdükləri görülür.[71]

ƏJDAHA

Əjdaha Çin mifologiyasından türk mifologiyasına keçmiş motivdir .[71] Kökləri ilk əsrlərə gedib çıxan bu motivin hər bir cəmiyyətdə fərqli mənə kəsb etdiyi görünür. Demək olar ki, bütün Asiya tayfalarının sənət əsərlərində rast gəlinən əjdaha fiquruna inanclarına və həyata baxışlarına görə fərqli mənalar və müxtəlif adlar verilmişdir.

Kosmoloji və ikonoqrafik mənalar daşıyan əjdaha Asiya cəmiyyətlərində qüdrət, qüvvət, hikmət, bolluq, yağış, qüdrət və şans simvolu hesab edilərkən, İslam dinində yox edilməsi lazım olan zərərli bir varlıq olaraq qəbul edilir.

Türk xalq rəvayətlərində isə əjdaha şər simvolu kimi görünür. Əjdahanın xüsusiyyətlərinə nəzər yetirərkən görürük ki, əjdaha suyun qabağını kəsərək insanlara suyun gedib çatmasının qarşısını alır. Şəhərə su vermək üçün isə hər dəfə bir qız qurban istəyir.

Əjdaha bir çox mifologiyalarda dünyanın yaranmasında köməkçi obraz kimi qiymətləndirilir.

Əjdahaya olan ikili münasibət haqqında M. Seyidov yazır: “...Əjdahaya, ilana-yelbukaya ikili münasibətin kökləri çox əskilərə gedib çıxır. Dual təşkilat quruluşunun üstün görüşünə görə insanın yaranmasının, təbiət hadisələrinin və s. kökü bir olur. Ancaq bu birlikdə həm də ikilik, əksliklər vardır... Belə bir görüşlə yaşayan qəbilə, soy öz onqonu yelbukada – əjdahada da ikili səciyyə görmüş, onu yaxşı və pis üzlü təsəvvür etmişdir” [53]

QARI

Dünya xalqlarının nağıllarında tez-tez rast gəlinən qarı obrazı maraqlı obrazlardandır. Əksər nağıllarda iştirak edən qarı obrazı ikili xüsusiyyət daşıyır. Bəzi nağıllarda müsbət planda verilsə də, əksər nağıllarda mənfi obraz kimi təqdim olunur. Bu ədəbiyyatlarda imanlı qarı və imansız qarı olaraq da adlandırılır.

“Məlik Çoban”ın nağılında deyilir:”Qarılar bir neçə cür olur:qarı var mamlı-matan, yük üstə yatan, balxun sağrı, plov yeməz, üzü gülməz, dabanı çattax, baldırı çılpaq, ipəyi qarı, köpəyi qarı, yaxası açıq, tumanı cırıq, saçları qırıq, küpəgirən, buzov minən qarı. “[59]

“Qırx Qönçə xanım”, “Məlik çoban”, “Beçə dərviş” və bu kimi nağıllarda qarı şəri təmsil edir.

“Qırx Qönçə xanım” nağılında saray işçisi olan qarı padşahın iki övladını qutuya qoyaraq dəryaya atır. Sonradan uşaqların sarayda olduğunu öyrənən qarı

onlara müxtəlif pisliklər edir. Onun işlərinin, pis əməllərinin üstü açılır və o cəzalandırılır.

Nağıllar dünyasında iki cür qarı olduğunu nəzərə alsaq,deyə bilərik ki, milli nağıllarımızda qarılar yalnız şər qüvvələrin carçısı kimi deyil, həm də xeyirxahlığın simvolu kimi verilir. Məs: “Kəl Həsən”, “Nar qız”, “Məlikməhəmməd”, “Cəlayi-vətən” və s. nağıllarında qarılar qəhrəmanlara düzgün yol göstərməklə onları ən çətin vəziyyətlərdən qurtarır.

“Məlikməhəmməd” nağılında imanlı qarı obrazına rast gəlirik. Gənclik almalarının axtarışı üçün bir macərəyə atılan Məlikməhəmməd Zümrüd quşunun istəyi ilə getdiyi şəhərdə bir qarı ilə rastlaşır . Məlikməhəmmədlə qarı arasında dialoq baş tutur:

-Qarı nənə,Allah qonağı istərsənmi?

Qarı dedi:

-Niyə istəmirəm.Allaha da qurban olum,qonağına da.

Məlikməhəmməd gördü ki,bütün şəhər əhli qara geyib.

Qarıdan soruşdu:

-Qarı nənə,bu camaat niyə qara geyib?

Qarı dedi: Qadan alım, bir əjdaha suyun qabağını kəsib, hər gün onun ağzına bir qız atırıq, qızı yeyənə qədər bir az su axır, biz də götürük. Ölkədən qız qurtarıb. Padşahın gözünün ağı-qarası bir qızı var, sabah onu əjdahanın ağzına atacaqlar. Odur ki, camaat qara geyib. [60]

Bu nağılda qarı müsbət obraz kimi verilmişdir. Bəzi nağıllar da vardır ki, burada qarının həm müsbət həm də mənfi cəhətləri nəzərə çarpır. Buna misal olaraq “Göyçək Fatma” nağılını misal göstərmək olar. Göyçək Fatmanın xeyirxah əməllərinə qarşılıq olaraq qarı ona yaxşı davranır, ona yaxşılıq edir. Lakin Keçəl

Fatmanın daxili dünyasının çirkinliyini görən, onu duyan qarı qıza səhv məsləhət verərək ona pislik edir.

Türk mənşəli nağıllarla yanaşı, dünya xalqlarının nağıllarında da küpəgirən qarı obrazına rast gəlirik. Slavyan xalqlarına məxsus olan nağıllarda küpəgirən qarı obrazı “Baba Yaqa ” adlanır. Bu obraz da qarı obrazı kimi ziddiyyətli obrazdır. O meşənin ortasında tək yaşayır. Ona yaxşı davranan insanlara bəzən nəzakətli davranaraq yaxşılıq edir. Slavyan xalq nağıllarındakı “Baba Yaqa ” görünüşcə bizim nağıllardakı qarıdan fərqlənir. Qədim mifologiyada yer alan Ana Yer obrazı Baba Yaqa obrazının qədim köküdür. Ataxaqanlığın anaxaqanlığı itirməsi nəticəsində bu obraz öz müsbət xüsusiyyətlərini itirmiş, və mənfi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan bir obraz olaraq nağıllara transformasiya olunmuşdur.

İndi isə nağılların dil və üslub xüsusiyyətlərindəki universal cəhətlərə nəzər salaq:

1. Nağıllar əsasən, xalq yaradıcılığının məhsulu olduğuna görə, sadə və anlaşılıqlı bir dil ilə danışılır. Nağıllar müəyyən motivlər, söz formulları, anlatma tərzinə sahib olur, bunlar da birbaşa bu hekayənin hansı mədəniyyətə, hansı xalqa mənsub olduğunu ifadə edən simvollar hesab olunur.
2. Nağılların bir çox hissəsində dialoqlara rast gəlmək mümkündür. Dialoqlarda qəhrəmanların daxili aləmi açılır.
3. Hadisələrin cərəyan etdiyi regiondan asılı olaraq, bir sıra şivə və dialektlərdən də istifadə oluna bilər. “Göy muncuq ” nağılını bura aid etmək olar.

Nağıllar əsasən, “-miş, miş, muş, müş” keçmiş zaman və ya “geniş zaman” məfhumu ilə danışılır. Lakin, bəzi nağıllarda “-dı, -di, -du, -dü” keçmiş zaman şəkilçilərindən istifadə edilir. Başlanğıcda “miş” istifadə olunsada nağılın gedişatında adətən “dı” istifadə olunur. Məsələn, “Biri varmış, biri yoxmuş” başlanğıca aiddir. Sonluqda isə “Göydən üç alma düşdü” və s. ifadələr buna nümunə ola bilər.

2.2. NAĞILLAR-ETNİK TƏCRÜBƏNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Hər bir xalqın etnik ənənəsi vardır. Xalqların etnik ənənəsi fonunda onların etnik təcrübəsi formalaşır. Bir xalqın etnik təcrübəsini öyrənmək üçün onun mifologiyası zəngin mənbədir. Lakin mifologiya müasir dövrə tam olaraq gəlib çatmadığına görə xalqın etnik təcrübəsini mifologiyanın təzahür etdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri üzərində araşdırmaq mümkündür. Mif öz əksini əfsanə, rəvayət, nağıl kimi folklor janrlarında tapır. Azərbaycan folklorunda epik janrlar içərisində nağıllar mühüm yer tutur. Nağıllar əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bu günümüze gəlib çatmışdır. Burada xalqın zəngin həyat təcrübəsi, ilkin görüşləri, etiqadları, tarixi, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, etnik təcrübəsi geniş şəkildə öz əksini tapır. Dünya xalqlarının bir çox nağıl nümunələrində müxtəlif simvol və obrazlara rast gəlmək mümkündür. Hər bir xalqın öz etnik tərkibindən asılı olaraq dəyişən mədəni irsi nağıllara da bəzən şəkildə yansımışdır. Nağıllarda istifadə olunan simvolik mənalara aid olduğu xalqın mədəni təfəkkür və dünyagörüşünə görə dəyişkənlik göstərir. Eyni bir məfhum bir xalqın təfəkküründə müsbət, başqa bir xalqın dünyagörüşündə özünün mənfi təsirləri ilə aşkara çıxır. Hər bir xalqın etnik təcrübəsi öz spesifikliyi ilə seçilir. Türk xalqlarının da etnik ənənəsi başqa etnoslardan fərqlənir. Bu onların köçəri həyat yaşaması və s. ilə əlaqədardır. Bundan başqa iqlim, yaşadıqları landşaft və s. kimi amillər də etnosun etnik ənənəsinə, təcrübəsinə təsir göstərir. Müəyyən bir anlayış hər bir xalqın təfəkküründə fərqli təzahür edir. Məsələn, bayquş Azərbaycanda xarabalıq, təkliyi simvolizə etdiyi halda, ruslarda müdrikliyi təmsil edir. Başqa bir nümunə isə rənglərlə bağlıdır. Ağ rəng türklərin və bir çox xalqların düşüncəsində təmizlik, saflıq simvoludur. Buna görə də toy mərasimlərində gəlin yeni həyatın başlanğıcında ağ gəlinlik geyinir. Lakin bunun əksinə olaraq hind düşüncəsində, dünyagörüşündə ağ rəng matəm simvolizə edir. Həyat yoldaşı ölmüş dul qadınlar ağ rəngli libas geyinirlər.

Folklorşünas Q.N.Potaninin bu haqdakı fikirlərinə diqqət yetirək: "Bizcə, göy, ağ, qaranın matəm əlaməti olması əski inamlarla səsləşir. Əski türk xalqlarında belə

bir inam vardır ki, kainatdakı işıqlı şeyləri, həyat nemətlərini tanrı Ülgen, pis şeyləri bədbəxtlikləri, şəri, xəstəlikləri isə Ülgenin qardaşı Erlik yaratmışdır. Ülgen işıqlı, Erlik isə qaranlıq dünyanın, başqa sözlə desək, birinci – yer üzünün, ikinci – yeraltı dünyanın tanrısıdır. Əski türk xalqları Ülgenə ağ, Erliyə isə qara, tünd rəngli heyvan qurban kəsərmişlər” [50].

“Üzün ağ olmaq”, “Ağ günə çıxmaq”, “Ağ bəxt olmaq ” və s. ifadələr ağ rəngin mənalarını açıq-aydın ifadə edir.

“Qara günə qalmaq ”, “Qara bəxt” bu kimi başqa ifadələr qaranın müasir dövrdəki mənasını açıq şəkildə ifadə edir. Bu Kitabı-Dədə Qorqud dastanında da özünü göstərir. Burada “qara qayğulu yuxu görmək”, “qara saçın uzanması” və başqa ifadələr qara rəngin mənfi mənalarını ifadə edir.

Göy rəng də qədim türk inanclarına əsasən matəm, bədbinlik rəngi hesab olunur.

Mən öldüm ağlamaqdan,

Ağa göy bağlamaqdan.

Bağda xəzəl qalmadı,

Yarama bağlamaqdan. [15].

Verilən nümunədəki bayatıdan da göründüyü kimi türklərdə göy rəng matəm bildirir.

Etnik təcrübənin əsas mənbəyi olan nağıllarda da göy rəngin matəm rəngi olması ilə bağlı motivlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Bacı və Qardaş” nağılında göy rəng zülm, əzab mənalarını ifadə edir. “Arvad ögey uşaqlarına çox əzab verirdi. Onların gününü göy əskiyə düyümüşdü” [51]

Ağ, qara, göy rəng qədim insanların inancında, düşüncəsində 3-lü şəkildə öz əksini tapmışdır. Bunlar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə dərk olunmuşdur. Rənglərin üçlü təbiəti haqqında Seyidov yazır: “Ağ, qara, göy rəngləri əski insanın ibtidai yaradılış

əksliklər və üçlü başlanğıc, həyatı dərkətmə təsəvvürləri ilə sıx bağlı olmuş, zaman keçdikcə onlar tədricən ilkin mifoloji və bundan doğan anlamlarını hərdən qismən, hərdən də tamamilə itirmişdir. Bu tarixi-ictimai proses uzun müddət davam etmişdir. Həmin rənglər indi də hərdən lap keçmiş inamın müəyyən çalarını, məzmununu dəyişmiş şəkildə az da olsa qoruyur”[60]

Müxtəlif xalqların nağıllarında insanları narahat edən eyni problemlərə rast gəlirik . Misal üçün ögey ana mövzusunda bir çox nağıllarda rast gəlirik: Azərbaycan nağılı «Göyçək Fatma», rus nağılları «Дочь и падчерица», «Морозко», «Аленушка и братец Иванушка», Şarl Peronun «Zoluşksa», Qrimm Qardaşlarının «Metelica». Bu nağılların təhlili ümumi insan psixologiyasından irəli gələn situasiyaları təsvir edir və eyni zamanda özəl, xalqlara xas olan situativ modelləri canlandırır. Ümumi situativ modellər kimi bu xüsusiyyətləri qeyd etmək olar:

1. Ögey ana və ögey övlad münasibətlərinin problemləli olmağını. Bu problemlərin yaranması hər zaman ögey analar tərəfindən yaranır, hətta ögey övladın evdən qovulması ilə nəticələnir

2. Şehirli qarının hadisələrə müdaxiləsi
3. İnəyin yaxud başqa ev heyvanının, hətta onların basdırılmış sümüklərinin insana xeyri
4. Suyun yaxud hansısa meyvənin, bitkinin insana şəfa və möcüzəli şəkildə köməyi

Fərqli, etnik model kimi Azərbaycan nağıllarında bu kimi fərqi görmək mümkündür:

1. Gözəllik anlayışı qədimdə olan şərq - türk etnik parametrlərinə uyğun təqdim olunur: gözəlləşmək - kökəlmək, ağ dəri, qara qaş, saç və kirpik
2. Şəfa suyunun bu ölçülərə uyğun rəngi -ağ, qara, qırmızı
3. Bu regiona uyğun xeyir verən əsas ev heyvanlarının seçimi -inək və xoruz

“Göyçək Fatma” nağlında regiona uyğun olaraq xeyir verən heyvan kimi xoruz və inəyin seçimi təsadüfi hal deyildir.

Türk xalqları üçün ortaq obraz hesab olunan div obrazı da etnik təcrübənin təzahür formasıdır.

“Divlər Hind-Avropa mifologiyalarının əksəriyyətində kaos ilə əlaqələndirilən Tanrılar tərəfindən lənətlənmiş bir irqdir və eybəcər bir quruluşu vardır. Əksər hallarda tanrılarla divlərin arasında güclü kin, ədavət vardır. Bəzi rəvayət və əfsanələrdə divlər insan yeyən canavarlar olaraq da təsvir edilmişlər” [115]

Nağıllarda istifadə olunan div obrazı ilə mifologiyada olan Erlik obrazlarının oxşar olduqlarını qeyd etmək olar. Mifologiyadakı Erlik də, nağıldakı div obrazı da düşmən qarşısında pis vəziyyətə düşür. Onların fərqləri isə nağıllarda div obrazı sonda öldürüldüyü halda, Erlik heç vaxt öldürülmür. Nağıllarda divləri bir həmlədə öldürmək lazımdır. Əks halda div ya güclənir, ya da ölümsüzlük qazanır. Divlərin şərsimvolu olması, insanlara əziyyət verməsi onların Altay türklərinin ifadə etdiyi şərs ruh və ya Erlik olduğunu deməyə əsas verir. Ancaq Erlik və div ümumiyyətlə neqativlərin nümayəndələri olsalar da, zaman-zaman onların, uşaqlarının və ya qadınlarının insanlara kömək etdiyi görünür.

Divlər nağıllarda çox güclü göstərsə də, sujet xəttinin əsasını onların axmaqlığı, tələyə düşməsi kimi motivlər təşkil edir. Məsələn, “Cırtanın nağılı”nda balaca bir uşaq olan Cırtan divi aldadaaraq ona qalib gəlir və divi suda boğur.

“Məlikməmməd ” nağlında da div obrazına rast gəlinir. Bir padşahın bağında alma ağacı varmış. Bu alma ağacından hər kim meyvə yesə gəncləşərmiş. Lakin bu padşah almadan yemək üçün bağa gedəndə almaların artıq dərilmiş olduğunu görür. Bu bir müddət belə davam edir. Axırda padşah bezib oğullarını yanına çağırır onlardan kömək istəyir. Böyük və ortancıl oğul bacarmasa da balaca oğul Məlikməmməd bu işin öhdəsindən gəlir. Lakin bu ona asan başa gəlmir. O, divlə mübarizə aparmalı olur. Əvvəlcə almaların keşiyini çəkib almaları götürür və eyni zamanda divin başına zərbə vurur. Sonra onun qanının izi ilə gedərək quyuya daxil

olur. Quyuda 40 qapıdan keçir və sonuncu otaqda çox gözəl bir qıza rast gəlir. Burada 3 divlə döyüşür. Hər birinin də canı şüşədəki quşda olur. Məlikməmməd bu quşları öldürməklə divlərə qalib gəlir. Bu motiv özünü bir çox nağıllarda göstərir.

“Yetim İbrahimin nağılı”nda da div obrazı vardır. O, səməndər gülünü bağında yetişdirir. Bu nağılda da 40 qapı motivi, 40 qapının ardında əsir qalan qız motivi və s. motivlər vardır. Beləliklə, Azərbaycan nağıllarında divlər mənfi qüvvənin simvoludur.

NƏTİCƏ

Bizə məlumdur ki, miflər dünyanı dərk etmək vasitəsidir, ümumiyyətlə bütün epik əsərlər dünyanı dərk etmə vasitəsi kimi qəbul olunur. Hər hansı bir xalqın etnik təcrübəsini, dünyanı dərk etməsini öyrənmək üçün onun mifologiyasına nəzər salmaq lazımdır. Lakin miflər əski dövrün məhsulu olduğu üçün yazıya alınmadığına görə dövrümüzdə tam gəlib çatmamışdır. Miflər dövrümüzdə yalnız folklor janrlarının daxilində gəlmişdir. Belə ki, əfsanə, rəvayət, dastan, nağıl kimi folklor janrlarının daxilində mif motivlərinə rast gəlmək mümkündür. Lakin bunu qeyd etmək lazımdır ki, miflər hər hansı folklor janrının tərkibində bütünlükdə gəlib çatmamışdır. Hər hansı bir mifə aid olan motiv fərqli nağılların və yaxud əfsanə və rəvayətlərin daxilində dövrümüzdə gəlib çıxmışdır.

Dissertasiya işinin əsasını təşkil edən mifdən nağıla keçən motivlər universallıq və fərqlilik baxımından müqayisə edilib. Dissertasiyada olan nağıl və miflə bağlı olan məsələləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Dissertasiyamızda dil və mifologiya müqayisəli şəkildə araşdırıldığı üçün müasir dilçiliyin gənc və eyni zamanda aktual sahəsi olan koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından olan dünyanın dil mənzərəsi anlayışı miflər üzərində araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Mifologiya dildə əks olunduğu üçün hər bir xalqın dil mənzərəsini araşdırmaq üçün miflərə müraciət olunması məqsədəuyğundur.
- Hər bir xalqın etnik təcrübəsi özünü nağıllarda əks etdirir. Xalqların etnik təcrübəsini yaradan, ona təsir edən bir sıra amillər vardır. İqlim, coğrafi ərazi və s. kimi amillər hər bir xalqın etnik ənənəsini formalaşdırır. Məsələn, kiçik adam obrazına nəzər salsaq görürük ki, müxtəlif xalqlarda Cırtan, Buratino və s. adlandırılır. Onların hər birinin müxtəlif xüsusiyyətləri olsa da, ortaq cəhətləri kiçik, ağıllı, bacarıqlı olmalarıdır.
- Koqnitiv dilçilik prizmasından araşdırmalar konsept və ya mifolegem, mifem anlayışlarının eyniləşdirilməsinə imkan verir. A. Alekseyev

konsept və mifolegem anlayışlarını eyniləşdirir. Tədqiqat işimizdə od və su mifemləri araşdırılmış və onların müxtəlif xalqların mədəniyyətindəki yeri öz əksini tapmışdır.

- Miflər birbaşa dövrümüzdə gəlib çatmamış, bir sıra folklor nümunələrinin tərkibində öz əksini tapmışdır. Miflər daha çox nağılların tərkibində dövrümüzdə transformasiya olunmuşdur. Buna görə də, tədqiqat işimizdə nağılların xüsusiyyətləri araşdırılmış, onların spesifik cəhətləri qeyd olunmuşdur.
- Miflərdən nağıllara transformasiya olunmuş obrazları tədqiq edərkən onlarda bir sıra universal cəhətlərin olduğu ortaya çıxır. Bu universallıq əjdaha, pəri, ilan, at və s. obrazlarda özünü göstərir. Demək olar ki, bir çox xalqların nağıllarında bu universal obrazlara rast gəlinir. Nağıllarda rast gəldiyimiz universallığı təkcə obrazlarla məhdudlaşdırmaq düzgün olmaz. Bu universallıq nağılların dil-üslub xüsusiyyətləri, başlanğıc və sonluq formulları, sujet xətti və s. kimi cəhətlərində öz əksini tapır.
- Nağıllar və miflər hər hansı bir xalqın etnik təcrübəsinin öyrənməsində çox böyük köməkçi rolunu oynayır. Belə ki, bir xalqın etnik təcrübəsi, dünyagörüşü mif və folklorun geniş yayılmış janrlarından olan nağıllarda təzahür edir. Rənglərə nəzər salsaq görürük ki, bir rəng müxtəlif xalqlarda müxtəlif formalarda anlam kəsb edir. Burada iqlim, coğrafi ərazi, tarixi faktorlar mühüm rol oynayır. “Göyçək Fatma” nağılında bir etnik ənənəni özündə əks etdirən bir sıra faktorlar vardır. Bu hətta özünü Slavyan xalqlarına məxsus olan “Gözəl Vasilisa” adlı nağılda da göstərir. Burada ağılıq, köklük və s. cəhətlər sağlamlıq, gözəllik rəmzi hesab olunur. Bütün bu cəhətlər etnik ənənəsin nağıllarda təzahür etməsinə əyani sübutdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarında ənənəvi formulalar., Türkologiya, AMEA, 1996, s. 79-84.
2. Abdullayev B. Yusif Vəzir Çəmənizəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981, 124 s.
3. Abdullayeva S.. Azərbaycan nağıl və dastanların dili. Bakı, Elm, 1998, 230 s.
4. Abdulla Bəhlul. Say simvolikası. Bakı: Elm, 2006, 148 s.
5. Acalov Arif, Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1998. 196 s.
6. Ağbaba A. Mifologiya. Sumqayıt: 2008. 59 s.
7. Albaliyev Ş. Azərbaycan məişət nağıllarında şah obrazı. Bakı: Təknur, 2008, 152 s.
8. Aynur Qəzənfərqiızı Nağılların poetikası Bakı: Köhlən Nəşriyyatı, 2020, 102 s.
9. Atalar sözü. Toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1985, s. 208.
10. Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlənən saylar. "Təfəkkür" Universitetinin "Elmi əsərlər"i, IV buraxılış, 1998, 68-72 s.
11. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan və türk nağıllarında onomastik vahidləri koqnitiv diskursiv təhlili. B. Çobanzadənin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" – Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2013, 31 may, 179- 183 s.
12. Azərb. SSR EA xəbərləri. Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri // 1969, №2.

13. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab, Göyçə folkloru. – Bakı, 2000
14. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, IV cild / Tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Azərb. SSR Nəşriyyatı, 1963
15. Bayatılar. B., 1960, 208 s.
16. Bəydili C. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
17. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003. 417 s.
18. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya, Mürəcim, Bakı-2007
19. Dünya ədəbiyyatı kitabxanası. Andersen, Qrimm qardaşları, Hofman, Hauf. Nağıllar. Bakı: Yazıçı 1987, 424 s.
20. Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri, tərt. ed. A. Məmmədov, B. Çayıoğlu, 2004
21. Əliyev O. Azərbaycan nağılları haqqında düşüncələr. Bakı: “Turan” nəşriyyatı, 2014, 167 s.
22. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: Janr, süjet, obraz problemləri. Bakı: 2019. –303 s.
23. Əliyev O. Nağıllar / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı). Bakı: Elm, 2004, s. 217-240 64. Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı: ~ 294 ~ Elm, 1992, 118 s.
24. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2008, 176 s.

- 25.Əliyeva R.A. Mövlud Süleymanlının «Köç» romanında folklor simvolikası.
Elmi axtarışlar, 2010, №2, 232–234 s.
- 26.Əliyeva S. Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər. Bakı: 2019.
- 27.Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər), Bakı,
2014, 350 s.
- 28.Əliyev R. «Yeddi gözəl» əsərində qeydlər. N.Gəncəvi «Yeddi gözəl» Bakı:
Elm, 1983, 304 s.
- 29.Əlizadə H. Azərbaycan el ədəbiyyatı (Nağıllar). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 316
s.
- 30.Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Şərqi-Qərb, 2005
- 31.Gürgani Fəxri.Vis və Ramin.Epopeya.Azərbaycan,1974. 479 s.
- 32.Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri // Azərbaycan SSR
EA xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət ser.), 1969, №2, 32-41 s.
- 33.H. K. Andersen ; tərc. C. Məcnunbəyov. Nağıllar və hekayələr. Bakı:
Uşaqgənclik, Azərbaycan LKKİ MK, 1949, səh.242
- 34.H. X. Andersen, Ş. Perro ; tərc. ed. Ə. Haqverdiyev, M. Rzaquluzadə, C.
Məcnunbəyov və b. Nağıllar.Bakı: Gənclik, 1987,260 s.
- 35.Hans Xristian Andersen, Nağıllar, Bakı, Qanun 2011, 296 s.
- 36.Hans Kristian Andersen ; tərc. ed. M. Rzaquluzadə ; Nağıllar, Bakı: Öndər,
2004. 160 s.

- 37.Məmmədov C. M. Xaos anlayışı mifologiyada, Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə. II Uluslararası Folklor konfransının materialları. Səda, 2004
- 38.Məmmədov C. M. Türk yaradılış mifləri haqqında, Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət(elmi məqalələr məcmuəsi) 36-cı buraxılış, Adiloğlu, 2004
- 39.Nəbiyev A. Azərbaycan mifologiyası-“Folklorşünaslıq məsələləri” məcmuəsi, v kitab-B. Universiteti Nəşriyyatı-2002
- 40.Xalq yaddaşının izləri. (Miflər, əfsanələr, nağıllar) /Folklor toplusu. Bakı: Elm 2005, 144 s.
- 41..İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I kitab. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 118-177 s.
- 42.İ.Nəsimi.Seçilmiş əsərləri. (Cild II)Bakı: Lider nəşriyyat,2004. 377 s.
- 43.Qafarlı Ramazan Oruc oğlu. Azərbaycan Türklərinin mifologiyası. Ağrıdağ nəşriyyatı, Bakı, 2004
- 44.Qafarlı Ramazan Oruc oğlu. Mif və nağıl:epik ənənədə janrlararası əlaqə. Bakı 1999, 448 s.
- 45.Qafarlı Ramazan Oruc oğlu. Mif,əfsanə, nağıl və epos: şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə. Bakı:ADPU nəşri, 2002758 s.
- 46.Qırxıncı otağın sirri / Toplayıb tərtib edəni O.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988, 100 s.
- 47.Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010. – 488 s.

- 48.Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: Kitab Aləmi, NPM, 2011, 440 s.
- 49.R.Rza. şeirlər. Bakı, 1968, 130 s.
- 50.Seyidov M. – Azərbaycan mifinin təfəkkürünün qaymaqları. Yazıçı – Bakı 1983
- 51.Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı:Yazıçı, 1989,496 s.
- 52.Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
- 53.Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər: II kitab, Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 30-51 s.
- 54.Seyidov M. Xalçalarımızdakı əjdaha motivinin mifoloji kökləri // “Elm və həyat” jurnalı, 1984, №3, 20-23 s.
- 55.Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998. 632 s.
- 56.Şəhla A. H. Azərbaycan folklorunda epik formullar, Bakı, 2019, 184 s.
- 57.Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010. – 488 s
- 58.Y.E.Qolosovker - Mifin məntiqi – Bakı 2006
- 59.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild I). Bakı: Şərq-Qərb 2005, s.359
- 60.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild II). Bakı: Şərq-Qərb 2005, s 293
- 61.Zeynallı H.Azərbaycan Nağılları (Cild III). Bakı: Şərq-Qərb. 2005 s. 293 s.
- 62.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild IV). Bakı: Şərq-Qərb 2005, 334 s.

63.Zeynalli H. Azərbaycan Nağılları (Cild V). Bakı: Şərq-Qərb 2005,301 s.

Türk dilində:

64.Alptekin Ali Berat. Dede Korkut hikayelerinin motiv yapısı // Türk dünyası araştırmaları, İstanbul: Nisan, 1989, № 59, s. 191-206

65.Abdulkadir İnan, Şamanizm Tarihte ve Bu gün, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972

66.Bayat F.Mitolojiye Giriş,Çorum:Kara M, 2005, 150 s.

67.Bayat F.Türk Mitolojik Sistemi,Cilt I. İstanbul:Ötüken, 2007, 380 s.

68.Bayat F.Türk Mitolojik Sistemi,Cilt I I. İstanbul:Ötüken, 2007, 368 s.

69.. Başgöz İ. Sibiryadan bir masal anası. Türkiyə: Ankara, 1992, 337 s.

70. Çıblak,Nilgün. "V. Propp 'un Masal Çözümleme Metodu" Türk Dili dergisi sayı 638,Şubat 2005. 140 seh.

71. Harmancı, Meriç. "Keloğlan'ın Mitik Aynadaki Görüntüsü". Millî Folklor, 2012, Yıl 24, Sayı 94.72-80 seh.

72.Hüseyin Şimşek, Ateşinsan, Alan Yayınevi, 1995

73.Ögel B.Türk Mitolojisi, I I cilt,Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.

74.Özcan, Tarık. "Modern Bir Öncü:Keloğlan". Bilig, Bahar 2013, Sayı 65. 247-258 seh.

75." Sakaoğlu, Saim. Masal Araştırmaları. Ankara: Akçağ Yayınları,1999.272 seh.

76.Seyidoğlu B. Erzurum Masalları. Erzurum kitablığı, 2001,358 s.151, 11

77.Şimşek, Esma. "Masalların Sembolik Dili Bağlamında Keloğlan Tipi Üzerine Bir Değerlendirme". İtaki Felsefi Edebiyat dergisi, yıl 2007, Sayı 2. 16 seh.

Rus dilində:

78.Азербайджанские тюркские сказки / Перевод, статьи и коммент. А.Багрия и Х.Зейналлы. Москва: Академия, 1935, 667 с.

79.Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Ленинград: 1929, 118 с

80.Аникин В.П. Русская народная сказка. Москва: Учпедгиз, 1959, 256 с.

81.Аникин В.П. Сказки / Русское народное поэтическое творчество. Москва: Просвещение, 1971, с. 101-130

82.Аникин В.П. Русская народная сказка. Москва: Просвещение, 1977, 208 с

83.А.Г.Гвмбарова - Мифологические и конфессиональные концепты в аспекте лингвокогнитивных исследований - Elm və təhsil. Баку-2017

84.Бахтина В.А. Время в волшебной сказке / Проблемы фольклора. Москва: Наука, 1975, с.157-163

85.Берталанфи Л. Общая теория систем: Критический обзор / Исследования по общей теории систем. М.: Прогресс, 1969.

86.Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. Москва: Наука, 1975, 135 с

87.Волков Р.М. Сказка. Разыскания по сюжетосложению народной сказки. Т.1., Одесса, 1924, 227 с.

88.В.В.Евсюков - Мифы о вселенной издательство наука сибирское отделение

- 89.Едвин К.Крапп - Легенды и предания о солнце, луне, звездах и планетах -
Москва-2000
- 90.Герои Эллады -Из мифов Древней Греции-Москва "РОСМЭН" - 1999
- 91.Гезалов Ф. Структура азербайджанских волшебных сказок. Автореферат
диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических
наук. Ташкент: 1990, 23 с.
- 92.Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград: Наука,1967
- 93.Иванова А.А. К вопросу и происхождении вымысла в ~ 301 ~ волшебных
сказках // Советская этнография. 1979, №3, с. 114-123
- 94.Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. Алма-Ата: Наука, 1972.
- 95.Календарные обряды народов Восточной Азии.
- 96.Годовой цикл. – М.: Наука, 1989
- 97.Конкка У.С. Карелская сатирическая сказка. Москва: Наука, 1965, 149 с
- 98.Кравцов Н.И. Сказка как фольклорный жанр / Специфика фольклорных
жанров. Москва: Наука, 1973, с. 68-84
- 99.Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Изд-во Восточной
литературы, 1958, 264 с.
100. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии. - в кн.
«Мифологический словарь», М., 1991, с. 653)
101. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград:
Изд-во Ленинградского Ун-та, 1986, 365 с.

102. Померанцева Э.В. Сказки / Русское народное творчество. Москва: Высшая школа, 1966
103. Пропп В. Мифология сказки. М., Наука, 1969, 292 с.
104. ”Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л., 1986”
105. Рзаев И.Н. К вопросу об образе правителя в азербайджанских сказках. Учен-зап. Азерб. ун-та // Сер.ист. и филос. наук. Баку: 1978, №3, 28-33 с.
106. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. Москва: Наука, 1974, 215 с.
107. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка // Составители: Л.Т. Бараг, Н.П. Березовский, К.П.Кабанников, Н.В.Новиков. Ленинград: Наука, 1979, 437 с.
108. Тудоровская Е.А. О структуре волшебной сказки // Русский фольклор, XIII. Ленинград: Наука, 1972, с. 148-159
109. Халилов Р. Образы героев Азербайджанских и арабских волшебных сказок. Дис... канд. фил. наук. Баку: 1988, 153 с.
110. Г.Н.Потанина.Казахский фольклор в собрании. Алма-Ата, 1972, 382 с.
111. И.В.Рак - Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана - Журнал "Нева" "Летный ЕАД " Санк-Петербург , Москва - 1998

İngilis dilində:

112. English fairy tale. Joseph Jacobs. Pennsylvania State University, 2005, 169 p.
113. Fairy tales and tall tales. New York Edition, 2013. 284 p.
114. Joseph Jacob. English Fairy Tales and More English Fairy Tales. Santa Barbara, California, 2002. 369 p.
115. Jan M. Ziolkowski. Fairy tales from before fairy tales. The University of Michigan press ann arbor. First paperback edition 2009. 499 p.
116. Kautala J. Finnish folklore research. 1928-1918. Helsinki: 1968, 195 p.
117. Mary Hoffman. A First Book of Fairy Tales. First American edition, 2001. Published in the United States by DK Publishing. 80 p.
118. Thompson S. The types of the folktale. A classification and bibliography. Second revision. Indiana University, 1973, 588 p.
119. Walter Ruben, Buddhism, Ocean Publications, 1995

İnternet resursları:

120. www.azerbaycandili.az
121. <http://elibrary.bsu.edu.az/>
122. <http://edebiyat-az.com/?p=10623>
123. https://az.m.wikisource.org/wiki/%C5%9Eahzad%C9%99nin_na%C4%9F%C4%B1%C4%B1
124. <http://www.nagillar.az/world/a-325.html>
125. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fjdaha>
126. <https://portal.azertag.az/node/20801>

127. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Masal>

128. <https://femininefresh.ru/tr>